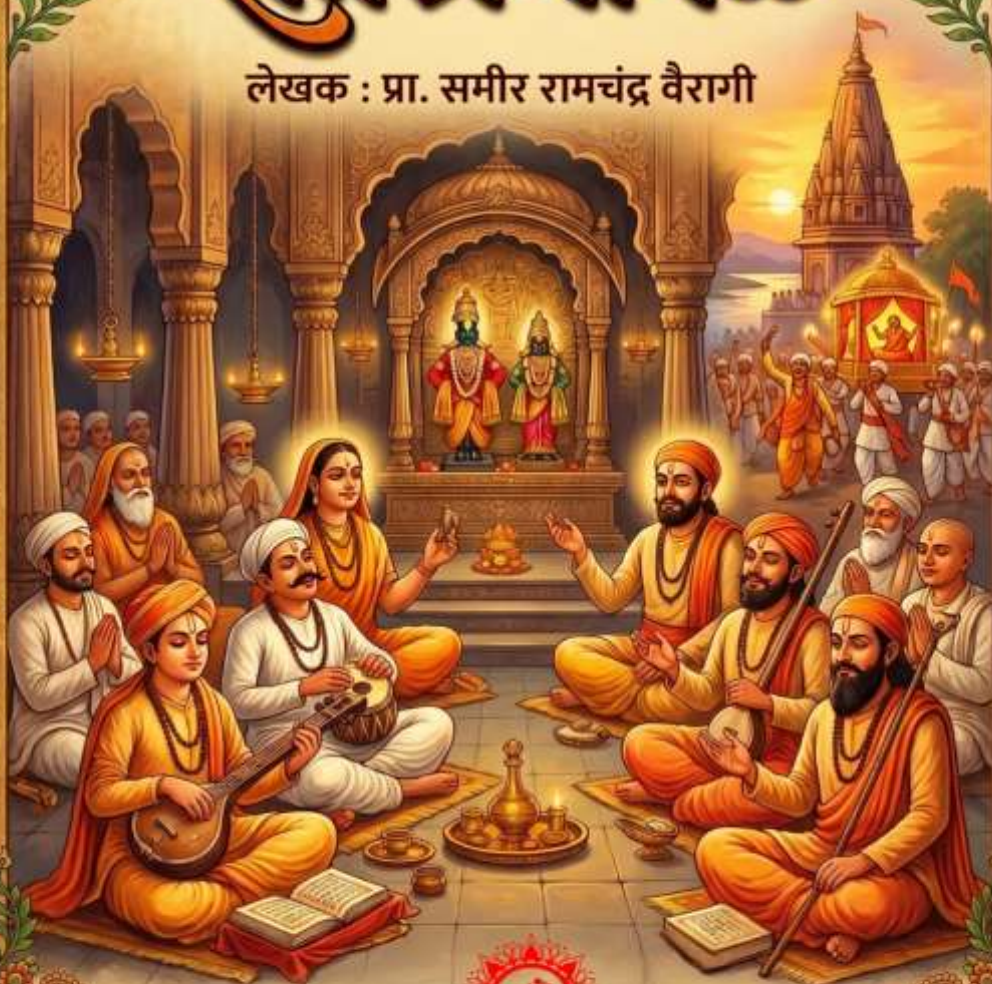

मध्ययुगीन महाराष्ट्रीय संत प्रभावळ

लेखक : प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

मध्ययुगीन महाराष्ट्रीय

संत प्रभावळ

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

मध्ययुगीन महाराष्ट्रीय

संत प्रभावळ

लेखक: प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

पत्ता : स्नेह ब - १७, पोंदार रुग्णालयासमोर, डॉ. अंनी बेझंट मार्ग, वरळी, मुंबई
- ४०००३०.

चलभाष क्रमांक : ९९८७४६६४६७

ई-टपाल पत्ता : Sameer.vairagi@gmail.com

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक :- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

esahity@gmail.com

Whatsapp- 9987737237

(विनामूल्य ईपुस्तकांसाठी फक्त नाव गाव कळवा)

प्रकाशन : २९ मे २०२६

छापिल प्रत खासगी वितरणासाठी उपलब्ध

देणगी मूल्य- रु. २५०/- फक्त

(१००% रक्कम लेखकाकडे छपाईचा खर्च म्हणून जाईल.)

(संपर्क- प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी ९९८७४६६४६७)

©esahity Pratishthan®2026

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

लेखक परिचय

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी,

सहायक प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख(मराठी),

राजपत्रित अधिकारी(म.शि.से.), गट -अ,

महाराष्ट्र शासनाचे इस्माईल युसूफ महाविद्यालय, जोगेश्वरी(पूर्व),

मुंबई - ४०००६०.

शिक्षण : एम.ए., बी.एड.,

एम.फिल.,

नेट(जेआरएफ), सेट,

वृत्तपत्रपदविका,

भगवद्गीता पदविका,

मोडी लिपी प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम,

भारतीय ज्ञान परंपरा प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम.

अर्पणपत्रिका

माझ्या ओवी आणि ज्ञानेश्वरी
या सुकन्यांना सादर समर्पित

हें सारस्वताचें गोड। तुम्हींचि लाविलें जीं झाड।।
तरी आतां अवधानामृतें वाड। सिंपोनि कीजे।।

संत ज्ञानेश्वर

अनुक्रमणिका

१. विठ्ठल आद्यभक्त संत पुंडलिक
२. माउली संत ज्ञानेश्वर
३. संतशिरोमणी संत नामदेव
४. ज्ञानसूर्याचे आकाश संत निवृत्तिनाथ
५. योगिनी संत मुक्ताबाई
६. पहाटेचा शुक्रतारा संत मुकुंदराज
७. तात्त्विक संत विसोबा खेचर
८. कर्मयोगी संत सावता माळी
९. स्थितप्रज्ञ संत सोपानदेव
१०. सुवर्णकार संत नरहरी सोनार
११. नामयाची दासी संत जनाबाई
१२. हठयोगी संत चांगदेव
१३. वैराग्याचा महामेरू संत गोरा कुंभार
१४. दलित वेदनेचा पहिला आवाज संत चोखामेळा
१५. चोख्याची भार्या संत सोयराबाई
१६. चोख्याभगिनी संत निर्मळा
१७. सोयराबंधु संत बंका
१८. विद्रोही संत कर्ममेळा

१९. आध्यात्मिक बंडखोर स्त्री संत कान्होपात्रा
२०. विश्वकर्मा संत भोजलिंग
२१. निर्भय संत जगमित्र नागा
२२. कर्मयोगी संत जोगा परमानंद
२३. भगवद भक्त संत सेना
२४. विद्वान संत परिसा भागवत
२५. सेवाभावी संत काशिबा गुरव
२६. नाथयोगी संत गहिनीनाथ
२७. प्रभावी सिद्ध पुरुष संत सत्यमलनाथ
२८. दीनबंधु संत दामाजीपंत
२९. विठ्ठलसखी संत सखूबाई
३०. तेजस्वी संत भानुदास
३१. प्रशासकीय अधिकारी संत जनार्दन स्वामी
३२. शांतिब्रह्म संत एकनाथ
३३. थोर गाणपत्य संत मोरया गोसावी
३४. संतसर्वज्ञ दत्तोपासक संत दासोपंत
३५. मुस्लिम संत शेख महंमद
३६. चैतन्य सांप्रदायिक संत केशवचैतन्य
३७. प्रतिभावंत संत विष्णुदास नामा
३८. जगद्गुरु संत तुकाराम

३९. तुकयाशिष्या संत बहिणाबाई
४०. तुकयासखा संत संताजी जगनाडे
४१. तुकयाबंधू संत कान्होबा
४२. तुकया शिष्य संत निळोबा
४३. तुकयाशिष्य संत गवर शेठ
४४. उपेक्षित संतकवयित्री भागू
४५. राजकारणी संत समर्थ रामदास
४६. समर्थशिष्या संत वेणाबाई
४७. समर्थशिष्य संत कल्याण स्वामी
४८. समर्थ सांप्रदायिक संत गिरिधर स्वामी
४९. लिंगायत संत शांतलिंग स्वामी
५०. 'शिवानुभव' परंपरेचे प्रवर्तक संत मन्मथ स्वामी
५१. 'मराठी पुराणांचे मुकुटमणी' संत श्रीधर स्वामी
५२. निष्ठावान संत बोधलेबुवा
५३. पेशवेकालीन संत तुकाविप्र
५४. 'संत चरित्रकार' संत महिपती
५५. राजकारणधुरंधर संत ब्रह्मोद्वस्वामी
५६. क्रांतिकारी संत सेवालाल महाराज
५७. लोकसंत पाटील बाबा
५८. प्रभावशाली संत केदारी महाराज

विठ्ठल आद्यभक्त संत पुंडलिक

संत पुंडलिक(इ.स.पूर्व ३१०२ पूर्वी) हे महाराष्ट्राचे आराध्य दैवत असलेल्या पंढरपूरच्या विठ्ठलाचे 'आद्य भक्त' मानले जातात. वारकरी संप्रदायाचा उगम आणि विठ्ठलाचे पंढरपुरातील आगमन हे पुंडलिकाच्या कथेशी जोडलेले आहे. ते खऱ्या अर्थाने 'मातृ-पितृ भक्ती' या मूल्याचे वैश्विक प्रतीक आहेत.

विठ्ठल भक्तीची सुरुवात एका 'भक्ताच्या' भूमिकेतून कशी झाली?, हे समजून घेण्यासाठी पुंडलिकाची कथा अत्यंत महत्त्वाची आहे:

ऐतिहासिक आणि पौराणिक संदर्भ

- पुंडलिक हे केवळ एक भक्त नव्हते, तर त्यांना वारकरी संप्रदायाचा 'मूळ पुरुष' मानले जाते.
- बहुतांश इतिहासकारांच्या मते पुंडलिक हे महाभारतकालीन संत असावेत. उत्तर सातवाहनकालामध्ये सातवाहनांनी विठ्ठल मंदिराच जीर्णोद्धार केल्याचा उल्लेख इतिहासात आढळतो. पुंडलिक उत्तर सातवाहनकालामध्येही एक प्राचीन ऐतिहासिक संत मानले जात यावरून ते महाभारतकालीन असावेत अशी धारणा आहे.
- द्वापारयुगात महाभारतकालात इसवी सन पूर्व ३१०२ पूर्वीच भक्त पुंडलिक झाले असावेत असे काही अभ्यासक मानतात.
- स्कंद-पुराणानुसार भक्त पुंडलिकाने मागितलेला वर खालीलप्रमाणे आहे.

“इति स्तुत्वा ततो देवं प्राह गद्गदया गिरा ।
अनेनैव स्वरूपेण त्वया स्थेयं ममान्तिके ॥
ज्ञानविज्ञानहीनानां मूढानां पापिनामपि ।
दर्शनान्ते भवेन्मोक्षः प्रार्थयामि पुनः पुनः ॥” – स्कन्दपुराण

अर्थ : भक्त पुंडलिक देवाला विनवणी करत आहे की, त्याने भक्ताच्या जवळ सदैव राहावे आणि देवाची कृपा इतकी मोठी असावी की, अगदी सामान्य, अज्ञानी किंवा पापी माणसालाही केवळ देवाच्या दर्शनाने मुक्ती मिळावी. ही वैश्विक कल्याणाची भावना या श्लोकातून व्यक्त होते.

- संत नामदेव यांनी आपल्या पांडुरंगाच्या आरतीत "पुंडलिका भेटी परब्रह्म आले गा ।" म्हणजेच “पुंडलिकाच्या भेटीसाठी साक्षात परब्रह्म (विठ्ठल) पृथ्वीवर आले.” असा पुंडलिकाचा गौरव केला आहे.
- भक्त पुंडलिक हे विठोबाकेंद्रित वारकरी संप्रदायाच्या स्थापनेशी आणि प्रसाराशी संबंधित एक ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्व आहे. [रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर](#) त्यांना या पंथाचे संस्थापक मानतात.

- भक्त पुंडलिकांनी शिव आणि विष्णू यांच्या उपासनेचे एकत्रीकरण करण्याचा प्रयत्न केला

मातृ-पितृ भक्तीची कथा

पुंडलिकाच्या आयुष्यातील कथा ही नैतिक परिवर्तनाची एक मोठी गाथा आहे:

पुंडलिक सुरुवातीला आपल्या आई-वडिलांची उपेक्षा करत असे. परंतु, कुक्कुट ऋषींच्या आश्रमात झालेल्या एका बोधप्रद घटनेनंतर त्याचे डोळे उघडले.त्यानंतर त्याने आपले उर्वरित आयुष्य आई-वडिलांच्या सेवेसाठी समर्पित केले.पुंडलिक जेव्हा आपल्या आई-वडिलांचे पाय चेषत (सेवा करत) होता, तेव्हा साक्षात श्रीकृष्ण (विठ्ठल) त्याच्या भेटीला आले. परंतु, पुंडलिक आपल्या सेवेत इतका मग्न होता की त्याने देवाकडेही पाहिले नाही.देवाला उभे राहण्यासाठी त्याने जवळच असलेली एक 'वीट' भिरकावली आणि सांगितले, "जोपर्यंत माझी सेवा पूर्ण होत नाही, तोपर्यंत या विटेवर उभे राहा." भक्ताच्या या निस्सीम सेवेवर प्रसन्न होऊन पांडुरंग आजही कमरेवर हात ठेवून त्याच विटेवर उभे आहेत, अशी श्रद्धा आहे.

वारकरी संप्रदायातील स्थान

- पहिली वारी: पुंडलिकानेच विठ्ठलाची पहिली पूजा आणि स्थापना पंढरपुरात केली, असे मानले जाते.
- पुंडलिक वरदे हरी विठ्ठल: वारकरी संप्रदायाचा कोणताही जयघोष हा पुंडलिकाच्या नावानेच सुरू होतो. यातील 'पुंडलिक वरदे' याचा अर्थ 'पुंडलिकाला वर देणारा (विठ्ठल)' असा होतो.
- चंद्रभागेचे वास्तव्य: पंढरपुरात चंद्रभागेच्या पात्रात 'पुंडलिक मंदिर' आहे. वारकरी भाविक विठ्ठलाच्या दर्शनाला जाण्यापूर्वी पुंडलिकाचे दर्शन घेतात, कारण त्यांच्यामुळेच विठ्ठल पंढरपूरला आले, अशी धारणा आहे.

साहित्यातील आणि संशोधनातील महत्त्व

'पुंडलिक' हा विठ्ठल भक्त आणि त्याभोवती गुंफलेले संत साहित्य वारकरी संप्रदायात अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

- मुकुंदराजांपासून ते महिपतींपर्यंत सर्वच संतांनी पुंडलिकाचा गौरव केला आहे.
- 'विठ्ठल' या शब्दाचे आणि त्याच्या पंढरपुरातील वास्तव्याचे भौगोलिक आणि सांस्कृतिक अनुसंधान पुंडलिकापासूनच सुरू होते.

समाधी/स्थान

पुंडलिकाचे मुख्य स्थान पंढरपूर येथील चंद्रभागेच्या वाळवंटात आहे. दरवर्षी आषाढी आणि कार्तिकी वारीला लाखो वारकरी या स्थानाला वंदन करतात.

पुंडलिकाने देवाला विटेवर उभे करणे(भक्तीचे मानवीकरण), ही घटना ईश्वरापेक्षा मानवी कर्तव्याला (मातृ-पितृ सेवा) मोठेपण देणारी आहे.

माउली संत ज्ञानेश्वर

संत ज्ञानेश्वर (२२ ऑगस्ट १२७५ - २२ ऑगस्ट इ.स. १२७५) हे महाराष्ट्रातील १३ व्या शतकातील एक महान संत, कवी, तत्त्वज्ञ आणि वारकरी संप्रदायाचे पायाभरणी करणारे प्रमुख आधारस्तंभ होते. त्यांनी संस्कृतमधील ज्ञान प्राकृत (मराठी) भाषेत आणून सर्वसामान्यांना भक्तीचा आणि ज्ञानाचा मार्ग खुला करून दिला.

बालपण आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी

जन्म: संत ज्ञानेश्वरांचा जन्म गुरुवार, दि.२२ ऑगस्ट १२७५ (श्रावण कृ.अष्टमी,शके ११९७) मध्ये पैठणजवळील आपेगाव येथे झाला. काही अभ्यासकांच्या मते त्यांचा जन्म आळंदीत झाला.

- पूर्ण नाव: ज्ञानेश्वर विठ्ठल कुलकर्णी.
- आई-वडील: त्यांच्या वडिलांचे नाव विठ्ठलपंत आणि आईचे नाव रुक्मिणीबाई होते.
- भावंडे: निवृत्तीनाथ (थोरले भाऊ आणि गुरु), सोपानदेव (धाकटे भाऊ) आणि मुक्ताबाई (धाकटी बहीण).
- संघर्ष: विठ्ठलपंतांनी संन्यास आश्रम सोडून पुन्हा गृहस्थाश्रम स्वीकारल्यामुळे तत्कालीन कर्मठ समाजाने त्यांना वाळीत टाकले होते. मुलांच्या मुंजीसाठी विठ्ठलपंत आणि रुक्मिणीबाईंनी देहान्त प्रायश्चित्त घेतले. त्यामुळे ज्ञानेश्वर आणि त्यांच्या भावंडांना लहानपणीच अनेक हालअपेष्टांना सामोरे जावे लागले.

साहित्यिक संपदा आणि ग्रंथनिर्मिती

संत ज्ञानेश्वरांनी अत्यंत कमी वयात अफाट साहित्यनिर्मिती केली. त्यांची ग्रंथसंपदा मराठी भाषेचे वैभव मानली जाते. ज्ञानदेवांची निश्चित ग्रंथरचना म्हणजे भावार्थदीपिका (ज्ञानेश्वरी), अनुभवामृत, चांगदेवपासष्टी व अभंगगाथा ही होय.

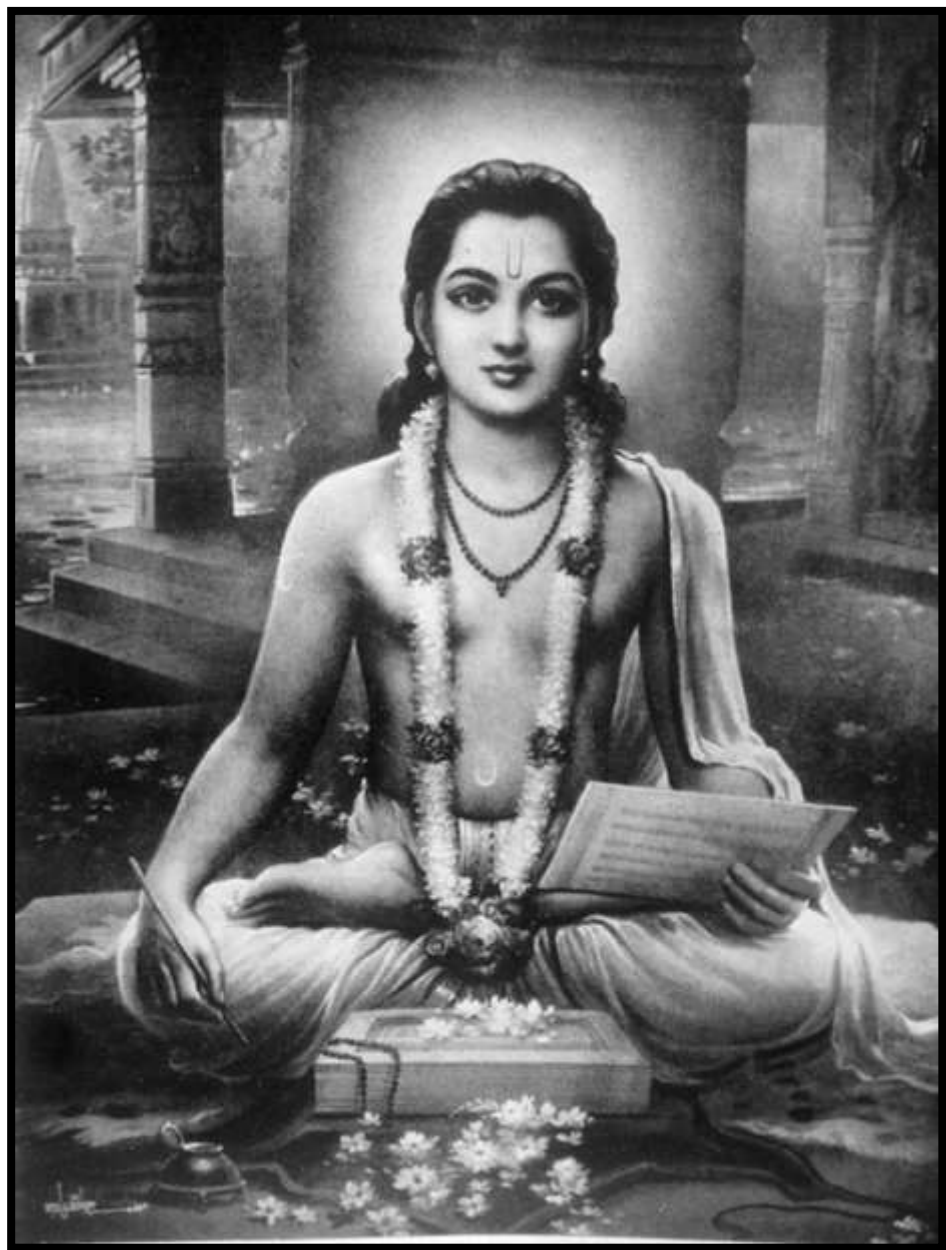
- ज्ञानेश्वरी (भावार्थदीपिका): भगवद्गीतेवरील हा अद्वितीय मराठी टीकाग्रंथ, भाष्यग्रंथ आहे. संस्कृत भाषेतील गीतेचे तत्त्वज्ञान त्यांनी सर्वसामान्यांना समजेल अशा रसाळ आणि सोप्या मराठीत (प्राकृत) मांडले. ज्ञानेश्वरीत सुमारे ९००० ओव्या आहेत. "माझा मन्हाटाचि बोलु कौतुके। परि अमृतातेहि पैजा जिंके।" हा सार्थ अभिमान त्यांनी यात व्यक्त केला आहे. ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाला 'भावार्थदीपिका', 'ज्ञानदेवी', 'देशीकार लेणे' अशी इतरही नावे आहेत.
- अमृतानुभव: हा ज्ञानेश्वरांचा स्वतंत्र आणि अत्यंत प्रगल्भ असा तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथ आहे. यात त्यांनी आपले स्वतःचे आध्यात्मिक अनुभव आणि अद्वैत तत्त्वज्ञान मांडले आहे.
- चांगदेव पासष्टी: योगी चांगदेव यांना उद्देशून लिहिलेले हे ६५ ओव्यांचे पत्र आहे. यात त्यांनी चांगदेवांचा गर्व हरण करून त्यांना आत्मज्ञानाचा उपदेश केला.
- हरिपाठ: यात २८ अभंग असून, नामस्मरणाचे महत्त्व यात विषद केले आहे. वारकरी संप्रदायात हरिपाठाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.
- अभंग गाथा: याशिवाय त्यांनी अनेक स्फुट अभंग, विराण्या आणि पदे रचली आहेत, ज्यातून त्यांची उत्कट विठ्ठलभक्ती दिसून येते.

सामाजिक आणि आध्यात्मिक योगदान

- वारकरी संप्रदायाला तात्त्विक अधिष्ठान : संत बहिणाबाईंनी म्हटल्याप्रमाणे, "ज्ञानदेवे रचिला पाया, उभारिले देवालया।"संत ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदायाला तात्त्विक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले .
- ज्ञानाचे लोकशाहीकरण: जेव्हा ज्ञान केवळ विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित होते आणि कर्मकांडाचे स्तोम माजले होते, तेव्हा ज्ञानेश्वरांनी धर्माचे आणि ज्ञानाचे दरवाजे सर्व जाती-धर्माच्या लोकांसाठी खुले केले.
- समतेचा विचार: त्यांनी भक्तीच्या माध्यमातून आध्यात्मिक पातळीवर माणसा-माणसात कोणताही भेद नसल्याचा संदेश दिला.
- पसायदान: ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी त्यांनी संपूर्ण विश्वाच्या कल्याणासाठी देवाकडे जे मागणे मागितले, त्याला 'पसायदान' म्हणतात. हे पसायदान त्यांच्या विश्वबंधुत्वाची आणि विशाल दृष्टिकोनाची साक्ष देते.

संजीवन समाधी

संत ज्ञानेश्वरांनी आपले जीवितकार्य पूर्ण झाल्याची जाणीव झाल्यावर, वयाच्या अवघ्या २१ व्या वर्षी, रविवार ०२ डिसेंबर १२९६ मध्ये (कार्तिक वद्य त्रयोदशी, शके १२१८) आळंदी येथे इंद्रायणी नदीच्या काठी संजीवन समाधी घेतली. आळंदी हे आज महाराष्ट्रातील एक प्रमुख तीर्थक्षेत्र असून, लाखो वारकरी दरवर्षी कार्तिकी आणि आषाढी एकादशीला तिथे नतमस्तक होतात.

संतशिरोमणी संत नामदेव

संत नामदेव (२६ ऑक्टोबर १२७०–३ जुलै १३५०) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायाचे एक थोर संत, श्रेष्ठ कवी आणि कीर्तनाच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन करणारे आद्य कीर्तनकार होते. संत ज्ञानेश्वरांचे ते समकालीन आणि जवळचे सवंगडी होते. भागवत धर्माचा (वारकरी संप्रदायाचा) प्रसार केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे, तर उत्तर भारतापर्यंत आणि पंजाबपर्यंत नेण्याचे महान कार्य संत नामदेवांनी केले.

बालपण आणि कुटुंबिक पार्श्वभूमी

- जन्म: संत नामदेवांचा जन्म २६ ऑक्टोबर १२७० रोजी (शके ११९२) हिंगोली जिल्ह्यातील नरसी बामणी (आताचे 'नरसी नामदेव') या गावी झाला.
- पूर्ण नाव: नामदेव दामाशेटी रेळेकर.
- आई-वडील: त्यांच्या वडिलांचे नाव दामाशेटी आणि आईचे नाव गोणाई होते.
- व्यवसाय: त्यांचा जन्म शिंपी (शिंपी समाज) कुटुंबात झाला होता.
- कुटुंब: त्यांच्या पत्नीचे नाव राजाई होते. त्यांना नारायण, विठ्ठल, गोविंद, महादेव असे चार मुलगे आणि लिंगबाई नावाची एक मुलगी होती. त्यांच्या कुटुंबात दासी जनी (संत जनाबाई) या देखील होत्या, ज्या पुढे थोर संत कवयित्री झाल्या. लाडाई, गोडाई, येसाई, साखराई या संत नामदेव यांच्या चार सुना होत्या. संत नामदेव यांना आरुबाई नावाच्या सख्या भगिनी होत्या.

विठ्ठलभक्ती आणि गुरुपदेश

- निस्सीम भक्ती: संत नामदेव हे लहानपणापासूनच पंढरपूरच्या विठ्ठलाचे निस्सीम भक्त होते. देवाने त्यांच्या हातचा नैवेद्य प्रत्यक्ष खाल्ला, अशी

आख्यायिका त्यांच्या भक्तीच्या संदर्भात सांगितली जाते. ते सतत विड्डलाच्या सगुण भक्तीत तल्लीन असायचे.

- गुरु: संत ज्ञानेश्वरांच्या सांगण्यावरून नामदेवांनी संत विसोबा खेचर यांना आपले गुरु मानले. विसोबा खेचरांनी नामदेवांना सगुण भक्तीकडून निर्गुण निराकार ईश्वराच्या भक्तीकडे वळवले आणि त्यांना आत्मज्ञान दिले. (ईश्वर केवळ मूर्तीत नसून तो चराचरात भरलेला आहे, हा बोध दिला.

कीर्तन आणि समाजप्रबोधन

- आद्य कीर्तनकार: संत नामदेवांना महाराष्ट्रातील कीर्तन परंपरेचे आद्य प्रवर्तक मानले जाते. कीर्तनाच्या माध्यमातून त्यांनी समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि जातीयता दूर करण्याचा प्रयत्न केला.
- प्रतिज्ञा: त्यांनी आपल्या अभंगात म्हटले आहे -
"नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी ॥"
(अर्थ: कीर्तनाच्या रंगात नाचून आम्ही संपूर्ण जगात ज्ञानाचा प्रकाश पसरवू.)

तीर्थयात्रा आणि उत्तर भारतात प्रसार

- ज्ञानेश्वरांसोबत तीर्थयात्रा: संत नामदेव आणि संत ज्ञानेश्वर यांनी एकत्र संपूर्ण भारताची तीर्थयात्रा केली. या यात्रेमुळे महाराष्ट्रातील संतांचा इतर प्रांतातील लोकांशी संपर्क आला.
- पंजाबमधील कार्य: संत ज्ञानेश्वरांच्या समाधीनंतर नामदेव महाराज उदास झाले आणि ते उत्तर भारताच्या प्रवासाला निघाले. त्यांनी पंजाबमध्ये अनेक वर्षे वास्तव्य केले आणि तिथे भागवत धर्माची पताका फडकवली. पंजाबमधील घुमान येथे त्यांचे मोठे स्मारक (गुरुद्वारा) आहे.

साहित्यिक संपदा आणि 'गुरु ग्रंथ साहेब'मधील स्थान

- अभंग रचना: संत नामदेवांनी अत्यंत साध्या, सोप्या आणि रसाळ भाषेत हजारो अभंग रचले आहेत. संत नामदेवाची अभंगगाथा (सुमारे २५०० अभंग) प्रसिद्ध आहे. त्यांच्या अभंगातून विठ्ठलाविषयीची उत्कट ओढ आणि भक्ती दिसून येते.
- गुरु ग्रंथ साहेब: संत नामदेवांच्या कार्याचा सर्वात मोठा गौरव म्हणजे शीख धर्माचा पवित्र ग्रंथ 'श्री गुरु ग्रंथ साहेब' मध्ये संत नामदेवांचे ६१ अभंग (शब्द) आदराने समाविष्ट करण्यात आले आहेत. शिख बांधव त्यांना 'भगत नामदेवजी' म्हणून पुजतात. त्यांनी हिंदी भाषेतही अनेक रचना केल्या.

समाधी (नामदेव पायरी)

संत नामदेवांनी ३ जुलै १३५० रोजी (आषाढ वद्य त्रयोदशी, शके १२७२) पंढरपूर येथे महाद्वारासमोर समाधी घेतली. विठ्ठलाच्या दर्शनाला येणाऱ्या प्रत्येक भक्ताच्या पायाची धूळ आपल्या मस्तकावर पडावी, या नम्र भावनेतून त्यांनी विठ्ठल मंदिराच्या पहिली पायरी होणे पसंत केले. याच पायरीला आज 'नामदेव पायरी' म्हणून ओळखले जाते.

महाराष्ट्राच्या आध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक जडणघडणीत संत नामदेवांचे योगदान अतुलनीय आहे.

ज्ञानसूर्याचे आकाश संत निवृत्तिनाथ

संत निवृत्तिनाथ (११ फेब्रुवारी १२७३ – २४ जून १२९७) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायाचे एक आद्य संत, थोर तत्त्वज्ञ आणि योगी होते. ते संत ज्ञानेश्वर, संत सोपानदेव आणि संत मुक्ताबाई यांचे सर्वात थोरले बंधू आणि त्यांचे आध्यात्मिक गुरु होते. नाथ संप्रदायातील ज्ञान आणि योगाची परंपरा वारकरी संप्रदायात आणून भक्ती आणि ज्ञानाचा सुरेख संगम घडवून आणण्याचे महान कार्य त्यांनी केले.

बालपण आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी

- जन्म: संत निवृत्तिनाथांचा जन्म शके ११९५ (इ.स. १२७३) मध्ये पैठणजवळील आपेगाव येथे झाला.
- आई-वडील: त्यांच्या वडिलांचे नाव विठ्ठलपंत आणि आईचे नाव रुक्मिणीबाई होते.
- संघर्ष आणि जबाबदारी: विठ्ठलपंतांनी संन्यास सोडून पुन्हा गृहस्थाश्रम स्वीकारल्यामुळे समाजाने त्यांना वाळीत टाकले होते. समाजाच्या अटीनुसार विठ्ठलपंत आणि रुक्मिणीबाईंनी त्रिवेणी संगमावर देहान्त प्रायश्चित्त घेतले. आई-वडिलांच्या मृत्यूनंतर अत्यंत लहान वयातच आपल्या तीन लहान भावंडांचा (ज्ञानेश्वर, सोपानदेव, मुक्ताबाई) सांभाळ करण्याची मोठी जबाबदारी निवृत्तिनाथांवर आली, जी त्यांनी अत्यंत खंबीरपणे पार पाडली.

गहिनीनाथांची भेट आणि गुरुदीक्षा

संत निवृत्तिनाथांच्या आयुष्याला कलाटणी देणारा प्रसंग त्र्यंबकेश्वर (नाशिक) येथे घडला.

विठ्ठलपंत जिवंत असताना ते कुटुंबासह त्र्यंबकेश्वरला गेले होते. तिथे ब्रह्मगिरी पर्वताला प्रदक्षिणा घालत असताना अचानक एक वाघ त्यांच्यासमोर आला. सर्वजण भीतीने पांगले. त्यावेळी निवृत्तिनाथ रस्ता चुकून एका अंधाच्या गुहेत शिरले. नाथ परंपरेची दीक्षा: त्या गुहेत नाथ संप्रदायाचे थोर योगी 'गहिनीनाथ' तपश्चर्या करत होते. गहिनीनाथांनी निवृत्तिनाथांना जवळ बोलावून त्यांना योगाची, आत्मज्ञानाची आणि कृष्णभक्तीची दीक्षा दिली.

- गुरुपरंपरा: आदिनाथ (शंकर) → मत्स्येंद्रनाथ → गोरक्षनाथ → गहिनीनाथ → निवृत्तिनाथ अशी त्यांची नाथ संप्रदायाची गुरुपरंपरा अशी मानली जाते.

ज्ञानेश्वरांचे गुरु आणि 'ज्ञानेश्वरी'ची प्रेरणा

- ज्ञानेश्वरांना उपदेश: निवृत्तिनाथांनी गहिनीनाथांकडून मिळालेले हे ज्ञान आपले लहान भाऊ ज्ञानेश्वर यांना दिले आणि त्यांना आपले शिष्य बनवले.
- ज्ञानेश्वरीची आज्ञा: गीतेचे संस्कृतमधील ज्ञान सामान्य माणसाला समजत नाही, म्हणून त्यावर प्राकृत (मराठी) भाषेत सोपी टीका लिहिण्याची आज्ञा निवृत्तिनाथांनीच ज्ञानेश्वरांना दिली. याच आज्ञेतून आणि प्रेरणेतून महान असा 'ज्ञानेश्वरी' (भावार्थदीपिका) हा ग्रंथ निर्माण झाला.
- ज्ञानेश्वरांना आपल्या गुरूंप्रती इतका आदर होता की, ज्ञानेश्वरीच्या प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटी त्यांनी अत्यंत अभिमानाने स्वतःचा उल्लेख 'निवृत्तिदास' (निवृत्तीचा दास) असा केला आहे.

साहित्यिक संपदा

संत निवृत्तिनाथांनीही विपुल काव्यरचना केली आहे, परंतु आज त्यांचे सुमारे ३०० ते ४०० अभंग उपलब्ध आहेत. निवृत्तिदेवी, निवृत्तिसार आणि उत्तरगीताटीका असे तीन ग्रंथही निवृत्तिनाथांनी लिहिल्याचे म्हटले जाते तथापि ते अनुपलब्ध आहेत. धुळ्याच्या श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरात 'सटीक भगवद्गीता' आणि 'समाधि बोध' अशी उपलब्ध दोन हस्तलिखिते निवृत्तिनाथांची मानली जातात.

- त्यांच्या अभंगांमध्ये नाथ संप्रदायाचा योगमार्ग, अद्वैत तत्त्वज्ञान आणि वारकरी संप्रदायाची विठ्ठलभक्ती (सगुण भक्ती) यांचा सुंदर समन्वय पाहायला मिळतो.
- मुक्ताबाईंनी ज्ञानेश्वरांचा राग शांत करण्यासाठी रचलेल्या 'ताटीच्या अभंगांच्या वेळी निवृत्तिनाथांनीही ज्ञानेश्वरांना समजावण्यासाठी काही अभंग रचले होते.

संजीवन समाधी

संत ज्ञानेश्वरांनी आळंदीत संजीवन समाधी घेतल्यानंतर (१२९६), निवृत्तिनाथ आणि इतर भावंडे अत्यंत उदास झाली. आपले अवतारकार्य संपले आहे, याची जाणीव त्यांना झाली. ज्ञानेश्वरांच्या समाधीनंतर अवघ्या सहा-सात महिन्यांतच, शके १२१९ (इ.स. १२९७) मध्ये ज्येष्ठ वद्य एकादशीला संत निवृत्तिनाथांनी त्र्यंबकेश्वर (नाशिक) येथे संजीवन समाधी घेतली.

आजही त्र्यंबकेश्वर येथे संत निवृत्तिनाथांचे भव्य समाधी मंदिर असून, तिथे वारकरी मोठ्या संख्येने दर्शनासाठी जातात. वारकरी संप्रदायाचा भक्कम पाया रचण्यात त्यांचे योगदान अनन्यसाधारण आहे.

योगिनी संत मुक्ताबाई

संत मुक्ताबाई (इ.स. १२७९ - १२९७) या महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत प्रगल्भ, कुशाग्र बुद्धिमत्तेच्या आणि तेजस्वी संत कवयित्री होत्या. संत निवृत्तिनाथ, संत ज्ञानेश्वर आणि संत सोपानदेव यांच्या त्या सर्वात धाकट्या बहीण होत्या. बालवयातच त्यांनी गाठलेली आध्यात्मिक आणि वैचारिक उंची आजही अचंबित करणारी आहे.

मराठी साहित्याच्या आणि विशेषतः वैचारिक स्त्री-जाणिवांच्या प्रदीर्घ परंपरेत संत मुक्ताबाईंच्या योगदानाला एक ऐतिहासिक आणि पायाभूत महत्त्व आहे.

बालपण आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी

- जन्म: संत मुक्ताबाईंचा जन्म शके १२०१ (इ.स. १२७९) च्या सुमारास पैठणजवळील आपेगाव येथे झाला.
- बालपणीचा संघर्ष: त्यांच्या आई-वडिलांनी (विठ्ठलपंत आणि रुक्मिणीबाई) देहान्त प्रायश्चित्त घेतल्यामुळे मुक्ताबाई अगदी लहान असतानाच पोरक्या झाल्या. समाजाचा तिरस्कार, अपमान आणि बहिष्कार सहन करत या चारही भावंडांनी आपले बालपण व्यतीत केले. अशा अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतही मुक्ताबाईंच्या मनातील कटुता कधीच वाढली नाही, उलट त्यांची वैचारिक प्रगल्भता अधिकच विस्तारली.

'ताटीचे अभंग' - मराठी साहित्यातील अनमोल ठेवा

संत मुक्ताबाईंचे नाव घेतले की सर्वप्रथम आठवतात ते त्यांनी रचलेले 'ताटीचे अभंग'. या अभंगांमागे एक अत्यंत भावपूर्ण आणि तात्त्विक प्रसंग आहे:

एकदा समाजातील कर्मठ लोकांनी संत ज्ञानेश्वरांचा प्रचंड अपमान केला. या अपमानामुळे दुखावले गेलेले ज्ञानेश्वर रागाने आणि खिन्न होऊन स्वतःला झोपडीत कोडून घेतात (झोपडीची ताटी/दार लावून घेतात).त्यावेळी अवघ्या १०-१२ वर्षांच्या असलेल्या लहानग्या मुक्ताबाईंनी आपल्या थोरल्या भावाला ताटी उघडण्यासाठी जी विनवणी केली आणि जो उपदेश केला, तो 'ताटीचे अभंग' म्हणून प्रसिद्ध आहे.

- उपदेशाचे सार: संतांनी जगाचा राग कसा सहन करावा, आपले मन किती विशाल ठेवावे, याचा अत्यंत प्रगल्भ असा मानसशास्त्रीय आणि तात्त्विक उपदेश त्यांनी यात केला आहे. त्या म्हणतात:

"विश्व रागें झालें वन्हि । संतीं सुखें व्हावें पाणी ॥"

(अर्थ: जर हे संपूर्ण जग रागाने आगीसारखे जळत असेल, तर संतांनी शांत पाण्यासारखे होऊन ती आग विझवावी.) या अभंगांतून मुक्ताबाईंचा वैचारिक समतोल आणि त्यांच्यातील समजूतदार 'आई' दिसून येते.

चांगदेवांचे गर्वहरण आणि स्त्री-कर्तृत्व

मुक्ताबाईंच्या जीवनातील आणखी एक अत्यंत महत्त्वाचा प्रसंग म्हणजे योगी चांगदेवांचे गर्वहरण.

- योगी चांगदेव हे १४०० वर्षे जगलेले आणि योगसामर्थ्याचा प्रचंड अहंकार असलेले प्रस्थापित योगी होते. त्यांनी ज्ञानेश्वरांना एक कोरे पत्र पाठवले होते, कारण त्यांना पत्राची सुरुवात कशी करावी हे समजत नव्हते.

- ते कोरे पत्र पाहून मुक्ताबाई हसल्या आणि म्हणाल्या, "चांगदेव चौदाशे वर्षे जगले, पण अजून कोरेच राहिले." (म्हणजेच त्यांना आत्मज्ञान प्राप्त झालेले नाही).
- शेवटी याच चांगदेवांनी मुक्ताबाईंना आपले आध्यात्मिक गुरु मानले. तत्कालीन समाजात एका लहान मुलीने एका वृद्ध आणि प्रस्थापित योग्याला गुरुपदेश देणे, हे सामाजिक आणि वैचारिक बंडखोरीचे, तसेच स्त्री-कर्तृत्वाचे एक अत्यंत महान उदाहरण मानले जाते.

साहित्यिक संपदा आणि तत्त्वज्ञान

संत मुक्ताबाईंनी विपुल रचना केली नसली, तरी त्यांचे जे सुमारे ४०-४५ अभंग आज उपलब्ध आहेत, ते तत्त्वज्ञानाने खचाखच भरलेले आहेत.

- त्यांची भाषा अत्यंत परखड, निर्भय आणि आत्मविश्वासपूर्ण आहे. ज्ञानाचे आणि अनुभवाचे सार त्यांनी अत्यंत मोजक्या शब्दांत मांडले आहे.
- रूपकात्मक रचना: योगमार्गातील आणि अद्वैत तत्त्वज्ञानातील गूढ विचार त्यांनी अत्यंत सोप्या रूपकांतून मांडले. त्यांचा खालील अभंग त्यांच्या गूढ आणि प्रगल्भ विचारांची साक्ष देतो:
 "मुंगी उडाली आकाशी । तिने गिळिले सूर्याशी ॥
 थोर नवलाव जाहला । वांझे पुत्र प्रसवला ॥"

(येथे 'मुंगी' म्हणजे जीव आणि 'सूर्य' म्हणजे परब्रह्म. जेव्हा सामान्य जीव परब्रह्माशी एकरूप होतो, तेव्हा तो परब्रह्मालाच सामावून घेतो, हा अद्वैताचा विचार त्यांनी यात मांडला आहे.)

समाधी

संत ज्ञानेश्वर आणि संत सोपानदेव यांनी समाधी घेतल्यानंतर संत मुक्ताबाई अत्यंत उदास झाल्या. संत साहित्यातील नोंदींनुसार, तापी नदीच्या काठी (सध्याचे मुक्ताईनगर / कोथळी, जि. जळगाव) शके १२१९ (इ.स. १२९७) मध्ये वैशाख कृष्ण दशमीला भयंकर वादळ आले आणि वीज कोसळून मुक्ताबाई गुप्त झाल्या. अवघ्या अठराव्या वर्षी त्यांनी इहलोकीची यात्रा संपवली.

मराठी साहित्याचे, संत परंपरेचे आणि सामाजिक चळवळींचे सखोल आकलन करताना, संत मुक्ताबाईंचे विचार हे एक अत्यंत महत्त्वाचे संशोधन मूल्य बाळगून आहेत. समाजमनावर त्यांनी कोरलेला विवेकाचा ठसा आजही पुसला गेलेला नाही.

पहाटेचा शुक्रतारा संत मुकुंदराज

संत मुकुंदराज (इ .स.१२ वे शतक) हे मराठी साहित्यातील 'आद्यकवी' म्हणून ओळखले जातात. संत ज्ञानेश्वरांच्याही आधी (सुमारे १०० वर्षे) त्यांनी मराठी भाषेतून प्रगल्भ तत्त्वज्ञान मांडले. ज्या काळात संस्कृत हीच ज्ञानाची भाषा मानली जात होती, त्या काळात सामान्य माणसाला कळावे म्हणून त्यांनी 'प्राकृत' (मराठी) भाषेतून वेदान्ताचा पाया रचला.मुकुंदराज हे मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासातील एक वादविषय आहेत, त्याचा काळ आणि स्थळ दोन्ही वादग्रस्त आहेत.काही अभ्यासक इसवी सनाच्या चौदाव्या शतकाचा पूर्वार्ध हा मुकुंदराजांचा काळ मानतात. मुकुंदराजांच्या काळाप्रमाणे त्यांच्या स्थळाचाही प्रश्नही विवाद्य आहे. 'वैन्यगंगेचिया तीरी । मनोहर अंबानगरी' हा विवेकसिंधूतील उल्लेख संदिग्ध स्वरूपाचा असल्याने मुकुंदराज अंबेजोगाईचा की अंभोज्याचा याबाबत अभ्यासकांमध्ये मतभिन्नता आढळते.

कालखंड आणि पार्श्वभूमी

- काळ: त्यांचा कालखंड इ.स. ११२८ ते १२०० च्या दरम्यान मानला जातो.
- आद्यकवी: मराठी भाषेत उपलब्ध असलेला सर्वांत जुना ग्रंथ 'विवेकसिंधू' त्यांनी लिहिला, म्हणूनच त्यांना मराठी साहित्याचे आद्यकवी मानले जाते.
- स्थान: बीड जिल्ह्यातील अंबेजोगाई हे त्यांचे वास्तव्य आणि कार्यक्षेत्र होते. तेथील जैत्रपाळ राजाचे ते गुरु होते.

प्रमुख ग्रंथसंपदा

संत मुकुंदराजांनी मराठी भाषेला तात्त्विक उंची प्राप्त करून देणारे दोन महत्त्वाचे ग्रंथ लिहिले:

१. विवेकसिंधू (इ.स. ११८८)

- आद्यकवी मुकुंदराज यांनी रचलेला हा ग्रंथ मराठीतील पहिला उपलब्ध तत्त्वज्ञानपर ग्रंथ आहे. यात त्यांनी शंकराचार्यांच्या अद्वैत वेदान्ताचे निरूपण केले आहे.
- गुरू आणि शिष्य यांच्यातील संवादाच्या रूपात हा ग्रंथ लिहिला असून, यात १८ भाग (प्रकरणे) आहेत. यात सुमारे १६७१ ओव्या आहेत.
- मुकुंदराजांनी आपले गुरू 'हरिनाथ' यांच्याकडून मिळालेले ज्ञान यात शब्दबद्ध केले आहे.
- विवेकसिंधू हा केवळ एक धार्मिक ग्रंथ नसून तो मराठी भाषेच्या समृद्धीचा आणि प्राचीनतेचा एक भक्कम पुरावा आहे.

२. परमामृत

- हा एक लहान पण अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. या ग्रंथाचा विषय अद्वैत वेदान्त आणि मोक्षप्राप्ती हा आहे.
- यात आत्मज्ञान आणि मोक्षप्राप्तीचे सोप्या भाषेत विवेचन केले आहे.
- हा ग्रंथ एकूण १४ प्रकरणांमध्ये विभागलेला आहे यात ३०३ ओव्या आहेत.
- या ग्रंथात मुकुंदराजांनी "मराठी भाषा ही संस्कृतपेक्षा कोणत्याही बाबतीत कमी नाही," असा सार्थ अभिमान व्यक्त केला आहे.
- मराठी साहित्याच्या इतिहासात 'परमामृत' हा ग्रंथ मुकुंदराजांच्या वैचारिक प्रगल्भतेचे उत्तम प्रतीक मानला जातो.
- 'ब्रह्म' हेच सत्य असून जग हे भासमान आहे, आत्मज्ञान मिळवण्यासाठी विवेकाची कशी गरज असते, याचे विवेचन या ग्रंथात आढळते.

- 'परम' म्हणजे सर्वोच्च आणि 'अमृत' म्हणजे जे सेवन केल्यावर मृत्यूचे भय उरत नाही म्हणून या ग्रंथाला .(मोक्ष)'परमामृत' असे सार्थ नाव दिले आहे.

आध्यात्मिक विचार आणि योगदान

- भाषेचा स्वाभिमान: त्यांनी मराठी भाषेचा गौरव करताना म्हटले आहे की, जसे साखरेची गोडी कोणत्याही भाषेत बदलत नाही, तसेच आत्मज्ञान मराठीत मांडल्याने त्याचे महत्त्व कमी होत नाही.
- अद्वैत तत्त्वज्ञान: जीव आणि ब्रह्म हे एकच आहेत, हा अद्वैताचा कठीण विचार त्यांनी सामान्य माणसाला समजेल अशा रसाळ मराठी ओव्यांतून मांडला.
- ज्ञानेश्वरांचे पूर्वसुरी: संत ज्ञानेश्वरांनी जो वारकरी संप्रदायाचा डोलारा उभा केला, त्याचा तात्विक पाया मुकुंदराजांच्या वाङ्मयातून तयार झाला होता असे म्हणता येईल.

समाधी

संत मुकुंदराज यांची समाधी बीड जिल्ह्यातील अंबेजोगाई येथे एका सुंदर दरीत आहे. या ठिकाणाला 'मुकुंदराज दरी' असेही म्हणतात. निसर्गरम्य असलेल्या या ठिकाणी आजही अनेक साहित्यिक आणि आध्यात्मिक अभ्यासक भेटी देतात.

मराठी भाषेचा प्रवास आणि तिची तात्विक जडणघडण समजून घेण्यासाठी 'विवेकसिंधू' हा पायाभूत ग्रंथ आहे.

तात्त्विक संत विसोबा खेचर

संत विसोबा खेचर (इ.स. १३ वे - १४ वे शतक) हे महाराष्ट्रातील संत परंपरेतील एक अत्यंत ज्ञानी, प्रगल्भ आणि महत्त्वाचे संत होते. वारकरी संप्रदायात ते 'संत नामदेवांचे गुरु' म्हणून सर्वाधिक ओळखले जातात. सगुण भक्तीत अडकलेल्या नामदेवांना निर्गुण निराकार ईश्वराची ओळख करून देण्याचे महान कार्य त्यांनी केले. विसोबा खेचर हे ' विसोबा सराफ' या नावानेही ओळखले जाते, कारण त्यांचा व्यवसाय सराफीचा होता. मात्र, वारकरी परंपरेत 'विसोबा खेचर' हे नाव अधिक प्रचलित आहे.

सुरुवातीला संत ज्ञानेश्वर आणि त्यांच्या भावंडांचा प्रचंड द्वेष करणारे विसोबा नंतर त्यांचेच निस्सीम शिष्य कसे झाले? हा त्यांच्या जीवनातील अत्यंत रंजक आणि तत्त्वज्ञानाने भरलेला प्रवास आहे.

सुरुवातीचा काळ आणि ज्ञानेश्वरांचा द्वेष

- मूळ नाव आणि व्यवसाय: त्यांचे मूळ नाव 'विसोबा चाटी' असे होते. ते आळंदीत राहणारे एक सधन आणि प्रस्थापित कापड व्यापारी (चाटी) होते.
- कर्मठ स्वभाव: सुरुवातीच्या काळात ते अत्यंत कर्मठ आणि अहंकारी होते. संन्याशाची मुले म्हणून ते ज्ञानेश्वर, निवृत्तिनाथ, सोपानदेव आणि मुक्ताबाई यांचा प्रचंड तिरस्कार आणि छळ करत असत.

अहंकार नाश आणि मुक्ताबाईंची कृपा (मांडे भाजण्याचा प्रसंग)

विसोबांच्या आयुष्याला कलाटणी देणारा हा प्रसंग वारकरी संप्रदायात खूप प्रसिद्ध आहे.

एकदा संत मुक्ताबाईंना मांडे (एक प्रकारचा गोड पदार्थ) बनवायचे होते. त्यासाठी त्यांनी विसोबांकडे मातीचे खापर मागितले, पण विसोबांनी त्यांना हाकलून दिले आणि गावातील कोणालाही त्यांना खापर न देण्याची ताकीद दिली.मुक्ताबाई रडत घरी आल्यावर, संत ज्ञानेश्वरांनी आपल्या योगसामर्थ्याने स्वतःची पाठ लालबुंद तापवली आणि मुक्ताबाईंना त्या पाठीवर मांडे भाजायला सांगितले.विसोबा चाटी हा सर्व प्रकार लपून पाहत होते. ज्ञानेश्वरांचे हे अलौकिक योगसामर्थ्य पाहून त्यांचा अहंकार गळून पडला. भाजलेले मांडे जेव्हा खाली पडले, तेव्हा ते प्रसाद म्हणून खाण्यासाठी विसोबांनी तिथे झेप घेतली.यावर मुक्ताबाई त्यांना उद्देशून म्हणाल्या, "खेचरासारखा (भुतासारखा / गाढवासारखा) काय वागतोस?" तेव्हापासून त्यांना 'खेचर' हे नाव पडले. (काही अभ्यासकांच्या मते 'खेचर' म्हणजे आकाशात संचार करणारा किंवा ज्ञानाची उच्च पातळी गाठलेला योगी).या प्रसंगानंतर विसोबांनी ज्ञानेश्वरांची आणि मुक्ताबाईंची क्षमा मागितली आणि ते त्यांचे निस्सीम शिष्य झाले.

संत नामदेवांना गुरुपदेश (शिवमंदिरातील प्रसंग)

संत गोरोबा कुंभार यांनी संत नामदेवांची परीक्षा घेऊन त्यांना 'कच्चे मडके' ठरवले. नामदेवांना अजून खऱ्या आत्मज्ञानाची (निर्गुण भक्तीची) प्राप्ती झाली नाही, हे ओळखून संत ज्ञानेश्वरांनी नामदेवांना विसोबा खेचर यांच्याकडे जाण्यास सांगितले.

- औंढा नागनाथ (किंवा बार्शी): नामदेव जेव्हा विसोबांना भेटण्यासाठी शिवमंदिरात गेले, तेव्हा त्यांनी पाहिले की विसोबा गाभाऱ्यात साक्षात महादेवाच्या पिंडीवर (शिवलिंगावर) पाय ठेवून झोपले आहेत.
- चराचरात ईश्वर: सगुण भक्तीत अडकलेल्या नामदेवांना हे पाहून प्रचंड राग आला आणि त्यांनी विसोबांना हटकले. तेव्हा वृद्ध विसोबा शांतपणे म्हणाले,

"बाबा, माझे पाय खूप दुखत आहेत, जिथे देव नाही तिथे तू माझे पाय उचलून ठेव."

- नामदेवांनी त्यांचे पाय उचलून जिथे जिथे ठेवले, तिथे तिथे त्यांना शिवलिंग दिसू लागले. या चमत्काराने नामदेवांचे डोळे उघडले. देव केवळ पंढरपूरच्या मूर्तीत नाही, तर तो चराचरात आणि कणाकणात भरलेला आहे, हा अद्वैताचा आणि निर्गुण निराकाराचा महान उपदेश विसोबांनी नामदेवांना दिला.

तत्त्वज्ञान आणि साहित्यिक संपदा

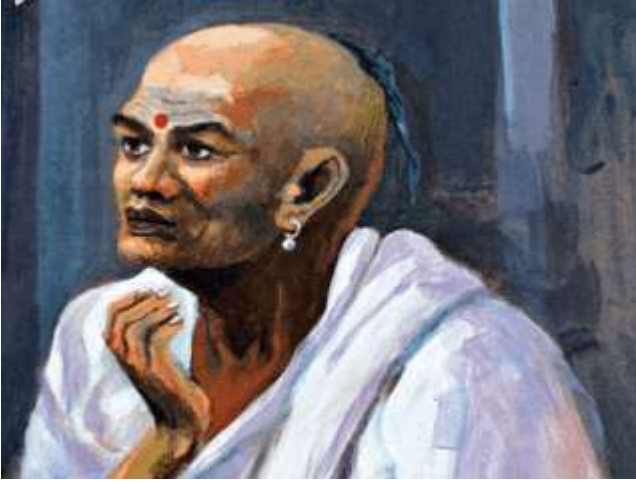
- विसोबा खेचर हे योगमार्गातील आणि अद्वैत तत्त्वज्ञानातील मोठे अधिकारी पुरुष होते. सगुण रूपाची भक्ती करता करता निर्गुण परब्रह्मापर्यंत कसे पोहोचावे, याचे ते उत्तम मार्गदर्शक होते.
- विसोबा खेचर लिखित 'शडूस्थळी' (षट्स्थळ) ग्रंथाच्या हस्तलिखिताचा शोध ज्येष्ठ संशोधक रा.चिं.ढेंरे यांनी लावला आहे. या ६७७ ओवीसंख्या व तीन अध्याय (विभाग) असलेल्या ग्रंथात वीरशैव तत्त्वज्ञानाचे दर्शन घडते. त्यामुळे वीरशैव लिंगायतांमध्ये या ग्रंथाला विशेष महत्त्व आहे.
- त्यांचे फारच थोडे (सुमारे ५०-६०) अभंग आज उपलब्ध आहेत. त्यांच्या अभंगांतून बाह्य कर्मकांडावर टीका आणि अंतःकरणाच्या शुद्धीवर भर दिलेला दिसतो.
- एका अभंगात ते म्हणतात:

"काय काशी करिशी रे बापा । आधीं तूं आपला हृदयनाथु पाहे ॥"

(अर्थ: तीर्थयात्रेसाठी काशीला कशाला जातोस, आधी तुझ्या स्वतःच्या हृदयात बसलेल्या ईश्वराला शोध.)

समाधी

अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा आणि ज्ञानमार्गाचा मोठा वारसा निर्माण करून, संत विसोबा खेचर यांनी बीड जिल्ह्यातील अंबेजोगाई येथे शके १२३१ (इ.स. १३०९) च्या सुमारास समाधी घेतली. अंबेजोगाई येथे आजही त्यांचे समाधी मंदिर असून, वारकरी संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानात्मक जडणघडणीत विसोबा खेचरांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

कर्मयोगी संत सावता माळी

संत सावता माळी (इ.स. १२५० - १२९५) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत थोर, वैशिष्ट्यपूर्ण आणि 'कर्मयोग' प्रत्यक्ष जगून दाखवणारे श्रेष्ठ संत होते. संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव यांच्या समकालीन असलेल्या या संताने ईश्वरप्राप्तीसाठी घरदार सोडून जाण्याची गरज नाही, तर आपले दैनंदिन काम अत्यंत निष्ठेने आणि प्रामाणिकपणे करणे हीच खरी भक्ती आहे, हा महान संदेश जगाला दिला.

बालपण आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी

- जन्म: संत सावता माळी यांचा जन्म सोलापूर जिल्ह्यातील माढा तालुक्यातील अरण (अरणभेंडी) या गावी झाला.
- आई-वडील: त्यांच्या वडिलांचे नाव पुरसोबा आणि आईचे नाव नांगिताबाई होते. ते विठ्ठलाचे निस्सीम भक्त होते. दैवू माळी हे सावता महाराजांचे आजोबा होते, ते पंढरीचे वारकरी होते.
- व्यवसाय: त्यांचा जन्म माळी समाजात झाला होता आणि त्यांचा पिढीजात व्यवसाय शेती करणे, मळे पिकवणे आणि फुले-भाज्या पिकवणे हा होता.
- कुटुंब: त्यांच्या पत्नीचे नाव जनाबाई होते. त्यांना विठोबा नावाचा एक मुलगा आणि नागाताई नावाची एक मुलगी होती.

कर्मयोग आणि 'कांदा मुळा भाजी'

संत सावता माळ्यांचे वारकरी संप्रदायातील स्थान अत्यंत वेगळे आहे, कारण ते आपल्या संपूर्ण आयुष्यात विठ्ठलाच्या दर्शनासाठी कधीही पंढरपूरला गेले नाहीत. कामातच ईश्वर आहे, असे त्यांचे असे ठाम मत होते. आपले कर्तव्य

आणि व्यवसाय प्रामाणिकपणे करणे हीच पांडुरंगाची पूजा आहे. त्यांना त्यांच्या मळ्यातील मातीत, पिकांत आणि झाडांतच विठ्ठल दिसत असे.

“स्वकर्मात व्हावे रत मोक्ष मिळे हातोहात” असा कर्मयोगाचा संदेश सावता माळी यांनी दिला आहे.

- सर्वाधिक गाजलेला अभंग: श्रमालाच ईश्वर मानणारा त्यांचा खालील अभंग वारकरी संप्रदायात 'कर्मयोगाचे' सर्वोच्च आणि अजरामर उदाहरण मानला जातो:

"कांदा मुळा भाजी । अवघी विठाई माझी ॥

लसूण मिरची कोथंबिरी । अवघा झाला माझा हरी ॥

मोट नाडा विहीर दोरी । अवघी व्यापिली पंढरी ॥"

(अर्थ: माझ्या शेतातील कांदा, मुळा, भाजी, लसूण यातच मला माझी विठाई आणि हरी दिसतो. माझी विहीर आणि शेतीची साधने म्हणजेच माझ्यासाठी पंढरपूर आहे.)

- जातीचा आणि श्रमाचा अभिमान: त्यांनी अत्यंत अभिमानाने आपल्या व्यवसायाचा गौरव केला. "आमुची माळियाची जात । शेत लावू बागाईत ॥" असे ते मोठ्या अभिमानाने म्हणत असत.

विठ्ठलाचे अरणला येणे (प्रसिद्ध आख्यायिका)

सावता माळी कधीच पंढरपूरला गेले नाहीत, पण त्यांच्या भक्तीत इतकी ताकद होती की साक्षात पांडुरंगाला त्यांना भेटण्यासाठी अरणला यावे लागले, अशी एक सुंदर आख्यायिका वारकरी संप्रदायात सांगितली जाते.

एकदा संत नामदेव आणि विठ्ठल फिरत असताना, विठ्ठलाने नामदेवांपासून लपण्याचा खेळ मांडला. विठ्ठल पळत पळत अरणला सावता माळ्यांच्या मळ्यात आला आणि त्याने सावता माळ्यांना विनंती केली की, "मला लपव." तेव्हा सावता माळ्यांनी अत्यंत प्रेमाने विठ्ठलाला स्वतःच्या हृदयात (काही कथांनुसार पोटात) दडवून ठेवले. जेव्हा नामदेव आणि ज्ञानेश्वर विठ्ठलाला शोधत तिथे आले, तेव्हा सावता माळ्यांच्या हृदयातूनच त्यांना विठ्ठलाचा आवाज आला. यातून विठ्ठलाने जगाला दाखवून दिले की, जो आपले कर्तव्य निष्ठेने करतो, त्याच्या हृदयातच माझा कायमचा वास असतो.

साहित्यिक संपदा आणि अभंगांची वैशिष्ट्ये

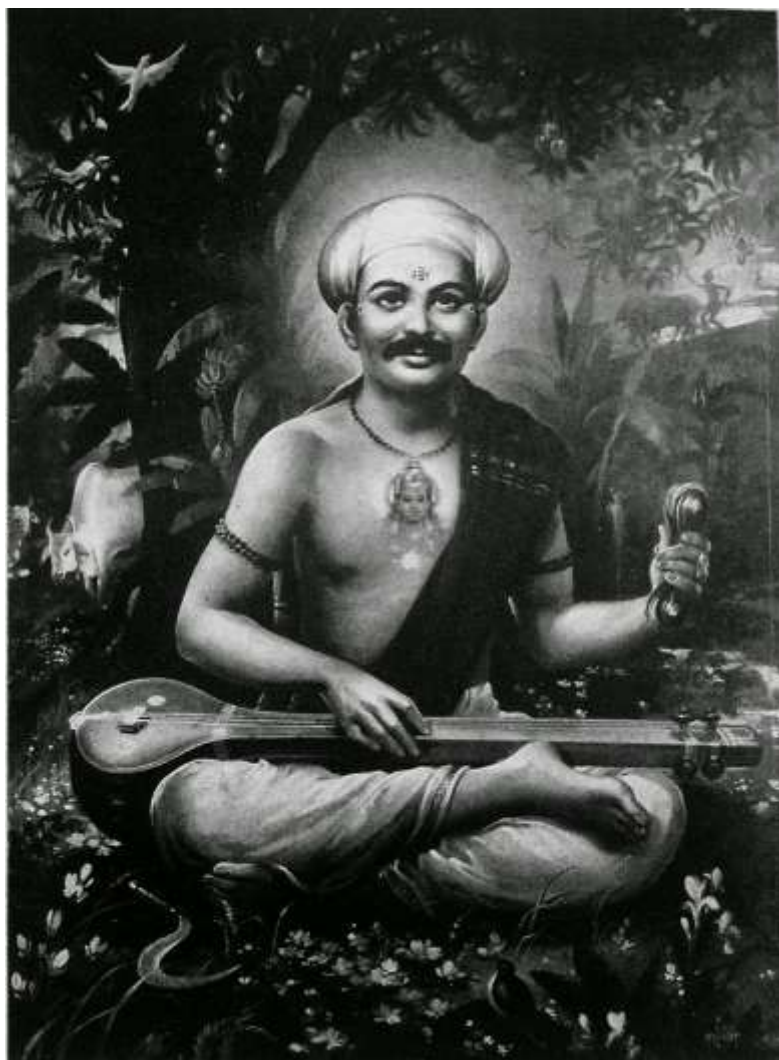
संत सावता माळी यांचे फार अभंग आज उपलब्ध नाहीत (सुमारे ३७ ते ४० अभंग उपलब्ध आहेत), पण ते सर्व अभंग आध्यात्मिकदृष्ट्या अत्यंत प्रगल्भ आहेत. संत सावता माळी यांनी गायलेले अभंग त्यांचे समवयस्क अरणभेंडी गावातील गुरव समाजाचे संत काशीबा गुरव यांनी लिपीबद्ध केले आहेत.

- शेतीची रूपके: त्यांच्या भाषेचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी अत्यंत क्लिष्ट असे वेदान्त आणि अद्वैत तत्त्वज्ञान समजावून सांगण्यासाठी स्वतःच्या शेतीतील दैनंदिन शब्दांचा (विहीर, मोट, नाडा, बैल, पीक, खुरपे) रूपक म्हणून अतिशय कल्पकतेने वापर केला.
- शांत आणि समाधानी वृत्ती: त्यांच्या अभंगांत कोणताही संताप, बंडखोरी किंवा समाजाबद्दलची तक्रार दिसत नाही. त्यात फक्त आणि फक्त श्रमाचे समाधान आणि विठ्ठलाविषयीचा असीम कृतज्ञता भाव दिसतो.

समाधी

संत सावता माळी यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य अरणमध्येच शेती आणि विठ्ठलभक्ती करत व्यतीत केले. शके १२१७ (इ.स. १२९५) मध्ये आषाढ वद्य चतुर्दशीच्या दिवशी त्यांनी आपल्या मूळ गावी, म्हणजेच अरण येथेच संजीवन समाधी घेतली.

आजही अरण येथे त्यांचे भव्य समाधी मंदिर आहे आणि तिथे आषाढी एकादशीच्या काळात मोठी यात्रा भरते. श्रमालाच भक्तीचे रूप देणारे संत सावता माळी हे खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्रातील कष्टकरी समाजाचे आणि शेतकऱ्यांचे प्रातिनिधिक संत आहेत.

स्थितप्रज्ञ संत सोपानदेव

संत सोपानदेव (इ.स. १२७७ - १२९६) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत ज्ञानी, विरक्त आणि स्थितप्रज्ञ संत होते. ते संत निवृत्तिनाथ आणि संत ज्ञानेश्वर यांचे धाकटे, तर संत मुक्ताबाई यांचे थोरले बंधू होते. चारही भावंडांच्या मांदियाळीत संत सोपानदेवांचे स्थान एका शांत आणि संयमी दुव्यासारखे होते.

बालपण आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी

- जन्म: संत सोपानदेवांचा जन्म शके ११९९ (इ.स. १२७७) मध्ये पैठणजवळील आपेगाव येथे झाला. काही अभ्यासकांच्या मते त्यांचा जन्म आळंदीत झाला.
- आई-वडील: त्यांच्या वडिलांचे नाव विठ्ठलपंत आणि आईचे नाव रुक्मिणीबाई होते.
- बालपणीचा संघर्ष: आई-वडिलांनी देहान्त प्रायश्चित्त घेतल्यामुळे अत्यंत लहान वयातच त्यांच्यावर पोरकेपणाची वेळ आली. समाजाचा बहिष्कार, अपमान आणि अन्नासाठी वणवण असा अत्यंत खडतर काळ त्यांनी आपल्या भावंडांसोबत अनुभवला. परंतु, या सर्व दुःखातही या चारही भावंडांनी एकमेकांची भक्कम साथ कधीच सोडली नाही.

स्वभाव आणि व्यक्तिमत्त्व

- स्थितप्रज्ञ आणि शांत: संत निवृत्तिनाथ हे गुरूच्या भूमिकेत होते, संत ज्ञानेश्वरांकडे अफाट ज्ञान आणि क्षमाशीलता होती, संत मुक्ताबाई या स्पष्टवक्त्या

आणि प्रगल्भ होत्या. या सर्वांमध्ये संत सोपानदेव हे अत्यंत शांत, मितभाषी आणि स्थितप्रज्ञ (कोणत्याही परिस्थितीत मनाचा समतोल न ढळू देणारे) होते.

- त्यांच्या नावाप्रमाणेच ते भक्ती आणि ज्ञानाच्या मार्गातील एक 'सोपान' (पायरी किंवा जिना) होते, ज्यावरून चालत सामान्य माणसाला ईश्वरापर्यंत पोहोचता येते.

साहित्यिक संपदा आणि तत्त्वज्ञान

संत सोपानदेवांचे आयुष्य अत्यंत अल्प (अवघे १९ वर्षे) होते, तरीही त्यांनी मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे.

- सोपानदेवी: संत ज्ञानेश्वरांनी जशी 'ज्ञानेश्वरी' लिहिली, तशीच संत सोपानदेवांनी भगवद्गीतेवर मराठी भाषेत एक स्वतंत्र टीका लिहिली, जी 'सोपानदेवी' या नावाने ओळखली जाते. या ग्रंथात त्यांनी अत्यंत सोप्या आणि रसाळ भाषेत वेदान्ताचे आणि अद्वैत तत्त्वज्ञानाचे निरूपण केले आहे.
- अभंग रचना: या ग्रंथाव्यतिरिक्त त्यांचे सुमारे ५० ते ६० अभंग आज उपलब्ध आहेत. त्यांच्या अभंगांची भाषा अत्यंत साधी, प्रासादिक आणि थेट हृदयाला भिडणारी आहे.
- त्यांच्या काव्यातून विठ्ठलभक्ती, गुरुमहिमा आणि नामस्मरणाचे महत्त्व प्रकर्षाने जाणवते. एका अभंगात ते म्हणतात:

"सोपान तो झाला साधूंच्या चरणी । विनवितो कर जोडोनि ॥"

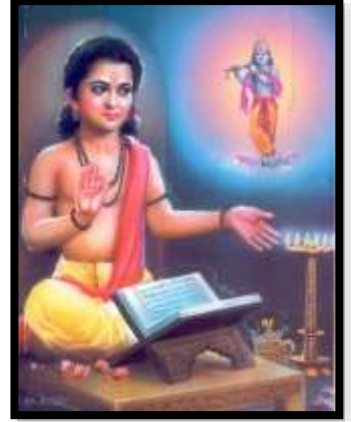
(अर्थ: मी साधूंच्या आणि संतांच्या चरणांची पायरी झालो आहे, अशी अत्यंत लीनता ते व्यक्त करतात.)

संजीवन समाधी

संत ज्ञानेश्वरांनी आळंदीत संजीवन समाधी (कार्तिक वद्य त्रयोदशी, १२९६) घेतल्यानंतर, सर्वच भावंडे अत्यंत व्याकुळ आणि उदास झाली. आपले इहलोकीचे कार्य आता संपले आहे, याची जाणीव त्यांना झाली.

- ज्ञानेश्वरांच्या समाधीनंतर अवघ्या एका महिन्याच्या आतच, शके १२१८ (इ.स. १२९६) मध्ये मार्गशीर्ष वद्य त्रयोदशीला संत सोपानदेवांनी पुणे जिल्ह्यातील सासवड येथे कऱ्हा नदीच्या काठी संजीवन समाधी घेतली.

आजही सासवड येथे संत सोपानदेवांचे अत्यंत भव्य आणि सुंदर समाधी मंदिर आहे. आषाढी वारीच्या वेळी संत ज्ञानेश्वर आणि संत तुकाराम महाराजांच्या पालखीसोबतच संत सोपानदेवांचीही पालखी सासवडवरून पंढरपूरला प्रस्थान करते. वारकरी संप्रदायाच्या उभारणीत या विरक्त संताचे योगदान अविस्मरणीय आहे.

सुवर्णकार संत नरहरी सोनार

संत नरहरी सोनार (इ.स.११९३- १२८५) हे महाराष्ट्रातील संत परंपरेतील आणि वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण संत होते. सुरुवातीला कट्टर शिवभक्त असलेल्या नरहरी सोनारांना 'हरी आणि हर' (विठ्ठल आणि शिव) हे दोन नसून एकच आहेत, असा साक्षात्कार झाला. शैव आणि वैष्णव या दोन संप्रदायांमधील भेद मिटवून त्यांच्यात समन्वय साधण्याचे महान कार्य त्यांच्या जीवनचरित्रातून दिसून येते.

पार्श्वभूमी आणि व्यवसाय

- वास्तव्य: संत नरहरी सोनार यांचे वास्तव्य पंढरपूर येथे होते.
- व्यवसाय: त्यांच्या नावाप्रमाणेच त्यांचा पिढीजात व्यवसाय सुवर्णकाम (सोनारकाम) करण्याचा होता. ते अत्यंत प्रामाणिक आणि निष्णात कारागीर होते.
- कट्टर शिवभक्ती: ते भगवान शंकराचे (शिवाचे) अत्यंत निस्सीम आणि कट्टर भक्त होते. पंढरपूरमध्ये राहात असूनही त्यांनी कधीही विठ्ठलाचे दर्शन घेतले नव्हते. त्यांचा असा नियम होता की ते शिवाशिवाय इतर कोणत्याही देवतेच्या मूर्तीकडे पाहणार नाहीत, अगदी विठ्ठल मंदिराच्या कळसाकडेही ते नजर वर करून पाहत नसत.

साक्षात्काराची आख्यायिका (करगोट्याचा प्रसंग)

नरहरी सोनारांच्या आयुष्याला कलाटणी देणारा आणि त्यांना विठ्ठलभक्तीकडे वळवणारा प्रसंग वारकरी संप्रदायात अत्यंत प्रसिद्ध आहे:

- श्रीमंत व्यापाऱ्याची विनंती: एकदा एका श्रीमंत व्यापाऱ्याने (सावकाराने) विठ्ठलाला सोन्याचा करगोटा (कंबरपट्टा) अर्पण नवस केला होता. तो करगोटा बनवण्याचे काम त्याने नरहरी सोनारांना दिले.
- डोळ्यांवर पट्टी: नरहरींनी अट घातली की ते विठ्ठल मंदिरात जाऊन मूर्तीचे माप घेणार नाहीत. व्यापाऱ्याने स्वतः माप आणून दिले आणि नरहरींनी करगोटा बनवला. पण जेव्हा तो करगोटा विठ्ठलाला घातला, तेव्हा तो कधी सैल व्हायचा तर कधी घट्ट व्हायचा.
- मंदिरात प्रवेश: शेवटी नाइलाजाने नरहरींना स्वतः मंदिरात जाऊन माप घेणे भाग पडले. पण आपली शिवभक्ती भंग पाऊ नये म्हणून त्यांनी स्वतःच्या डोळ्यांवर घट्ट पट्टी बांधून घेतली.
- अद्भुत साक्षात्कार: डोळ्यांवर पट्टी बांधलेल्या अवस्थेत जेव्हा त्यांनी माप घेण्यासाठी मूर्तीला स्पर्श केला, तेव्हा त्यांना मूर्तीच्या डोक्यावर जटा, गळ्यात नाग आणि अंगावर वाघाचे कातडे जाणवले (ही शंकराची रूपे आहेत). त्यांना वाटले चुकून आपण शिवमंदिरात आलो आहोत. पण जेव्हा त्यांनी डोळ्यांवरील पट्टी काढली, तेव्हा समोर प्रत्यक्ष पांडुरंग (विठ्ठल) उभा होता.
- पुन्हा पट्टी बांधून स्पर्श केल्यावर शिव जाणवायचा आणि पट्टी काढल्यावर विठ्ठल दिसायचा. या अद्भुत चमत्काराने नरहरी सोनारांचा अहंकार गळून पडला. "शिवाच्या हृदयात विष्णू आणि विष्णूच्या हृदयात शिव" म्हणजेच 'हरी आणि हर' एकच आहेत, हा महान बोध त्यांना झाला.

साहित्यिक संपदा आणि रूपकांचा वापर

या साक्षात्कारावर आणि त्यानंतरच्या विठ्ठलभक्तीवर संत नरहरी सोनार यांनी अनेक अभंग रचले. नरहरी सोनारांच्या नावावर सकलसंतगाथेत ३४ अभंग आहेत संत सावता माळी यांनी जसे शेतीचे रूपक वापरले, तसेच संत नरहरी

सोनार यांनी अत्यंत कल्पकतेने आपल्या सुवर्णकामातील साधनांचा वापर अध्यात्म समजावून सांगण्यासाठी केला.

- प्रसिद्ध अभंग:

"देवा तुझा मी सोनार । तुझे नामाचा व्यवहार ॥
घट घडिला शरीराचा । साचा ओतीला भावाचा ॥
विवेक हातोडी घेउनी । काम क्रोध केले चुरणी ॥"

(हे देवा, मी तुझा सोनार आहे आणि तुझ्या नामस्मरणाचा माझा व्यवसाय आहे. या शरीराचा मी घट घडवला आहे आणि त्यात भक्तीचा रस ओतला आहे. विवेकाची (ज्ञानाची) हातोडी घेऊन मी माझ्या मनातील काम आणि क्रोधाचा चुराडा केला आहे.)

वारकरी संप्रदायातील स्थान आणि समाधी

सगुण आणि निर्गुण, तसेच शैव आणि वैष्णव असा कोणताही भेद न मानता सर्व ईश्वरी रूपे एकच आहेत, हा अद्वैताचा विचार त्यांनी समाजाला दिला.

संत नरहरी सोनार यांनी शके १२०७ (इ.स.१२८५) च्या सुमारास माघ वद्य तृतीयेला पंढरपूर येथे समाधी घेतली. विठ्ठल मंदिराच्या महाद्वाराजवळच संत नरहरी सोनार यांची समाधी (पार) आहे. आजही अनेक भाविक पंढरपूरला गेल्यावर त्यांच्या समाधीचे दर्शन अत्यंत आदराने घेतात. सुवर्णकार (सोनार) समाज त्यांना आपले आराध्य दैवत मानतो.

नामयाची दासी संत जनाबाई

संत जनाबाई (इ.स.१२५८ - १३५०) या महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत श्रेष्ठ आणि लोकप्रिय संत कवयित्री होत्या. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य संत नामदेवांच्या घरी एक 'दासी' म्हणून व्यतीत केले. तत्कालीन समाजात तळागाळातील असूनही, आपल्या निस्सीम आणि उत्कट विठ्ठलभक्तीच्या बळावर त्यांनी वारकरी संप्रदायात मानाचे आणि आदराचे स्थान मिळवले.

बालपण आणि पार्श्वभूमी

- जन्म: संत जनाबाईंचा जन्म परभणी जिल्ह्यातील गोदावरीच्या तीरावर असलेल्या गंगाखेड या गावी झाला.
- आई-वडील: त्यांच्या वडिलांचे नाव दमा आणि आईचे नाव करुंड असे होते. ते विठ्ठलाचे परमभक्त होते.
- नामदेवांच्या घरी आगमन: जनाबाई लहान असतानाच त्यांच्या आई-वडिलांनी त्यांना पंढरपूरला संत नामदेवांचे वडील दामाशेटी यांच्याकडे सोपवले. तेव्हापासून त्या संत नामदेवांच्या कुटुंबाचाच एक भाग झाल्या. स्वतःचा उल्लेख त्या अत्यंत अभिमानाने 'नामयाची दासी' असा करत असत.

विठ्ठलभक्ती आणि आख्यायिका

जनाबाईंचे आयुष्य कष्टमय होते. नामदेवांच्या घरात दळण दळणे, कांडण करणे, पाणी भरणे, अंगण झाडणे, गोवऱ्या (शेण्या) थापणे अशी सर्व कामे त्या करत असत. पण या प्रत्येक कामात त्यांचे विठ्ठलाचे नामस्मरण अखंड चालू असायचे.

- विठ्ठलाची मदत: जनाबाईंच्या भक्तीत इतकी ताकद होती की खुद्द पांडुरंग (विठ्ठल) त्यांना त्यांच्या दैनंदिन कामात मदत करण्यासाठी यायचा, अशी वारकरी संप्रदायात प्रबळ श्रद्धा आणि आख्यायिका आहे. विठ्ठल त्यांच्यासोबत जात्यावर दळण दळायला बसायचा आणि त्यांच्यासोबत अभंग गायचा.
- याबाबत त्यांचा एक अतिशय प्रसिद्ध अभंग आहे:

"दळीता कांडिता तुज गाईन अनंता । न विसंबे क्षणभरी तुझे नाम गा श्रीहरी ॥"

- शेण्यांची आख्यायिका: एकदा जनाबाईंच्या आणि शेजारणीच्या गोवऱ्या (शेण्या) एकत्र मिसळल्या आणि त्यांच्यात वाद झाला. तेव्हा जनाबाईंनी सांगितले की ज्या गोवऱ्यांमधून 'विठ्ठल विठ्ठल' असा आवाज येईल, त्या माझ्या गोवऱ्या आहेत. आणि खरोखरच त्यांच्या शेण्यांमधून विठ्ठल नामाचा गजर ऐकू आला, असे म्हटले जाते.

साहित्यिक संपदा आणि अभंग रचना

संत जनाबाईंनी अत्यंत विपुल आणि उच्च दर्जाची काव्यरचना केली आहे. त्यांच्या नावावर आज सुमारे ३४० अभंग उपलब्ध आहेत.

- स्त्री-सुलभ भाव आणि वात्सल्य: त्यांच्या अभंगांची भाषा अत्यंत साधी, सोपी, घरगुती आणि प्रासादिक आहे. त्यांनी विठ्ठलाला कधी सखा, कधी भाऊ, तर कधी 'विठाई' (आई) मानून आपल्या भावना व्यक्त केल्या आहेत. देवाशी असलेला त्यांचा लडिवाळपणा आणि हक्क त्यांच्या काव्यातून दिसून येतो.
- बंडखोर विचार: तत्कालीन रूढी-परंपरांना झुगारून देण्याचे धाडसही त्यांच्या काही अभंगांतून दिसते. उदा:

"डोईचा पदर आला खांद्यावरी । भरल्या बाजारी जाईन मी ॥

हाती घेईन टाळ खांद्यावरी वीणा । आता मज मना कोण करी ॥"

(अर्थ: मी आता लोकलाजेची पर्वा करणार नाही, मी भर बाजारात टाळ-मृदंग घेऊन माझ्या विठ्ठलाचे नामस्मरण करत नाचेन.)

- विविध रचना: त्यांनी केवळ भक्तीचेच अभंग लिहिले नाहीत, तर कृष्णाच्या बाललीला, दशावतार, आणि संत नामदेव व संत ज्ञानेश्वर यांच्या जीवनावरील प्रसंगही (उदा. 'थाळीपाक', 'गौळणी') आपल्या काव्यातून शब्दबद्ध केले आहेत. संत ज्ञानेश्वरांच्या 'संजीवन समाधी'चे अत्यंत हृदयद्रावक वर्णनही जनाबाईंच्या अभंगांत आढळते.

संतांचा सहवास आणि समाधी

संत जनाबाईंना संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत चोखामेळा, संत गोरोबा कुंभार यांसारख्या थोर संतांचा सहवास लाभला. सर्व संत मंडळी जनाबाईंचा खूप आदर करत असत.

संत नामदेवांनी १३५० मध्ये समाधी घेतल्यानंतर, विरहाने व्याकुळ झालेल्या संत जनाबाईंनीही त्याच वर्षी (आषाढ कृष्ण त्रयोदशी, शके १२७२) पंढरपूर येथे महाद्वाराजवळ (नामदेव पायरीजवळ) समाधी घेतली. महाराष्ट्राच्या संत परंपरेत आणि स्त्री-मुक्तीच्या आध्यात्मिक प्रवासात संत जनाबाईंचे योगदान चिरंतन आहे.

हठयोगी संत चांगदेव

संत चांगदेव महाराज (चांगदेव वटेश्वर) हे महाराष्ट्रातील नाथ पंथातील एक अत्यंत महान आणि अलौकिक शक्ती असलेले योगी होते. बहुतेक अभ्यासक आणि वारकरी संप्रदायातील परंपरांनुसार, संत चांगदेव महाराज यांनाच 'वटेश्वर' असे म्हटले जाते. वारकरी संप्रदायात त्यांचे स्थान एका अढळ ताऱ्यासारखे आहे. ते १४०० वर्षे जगले असल्याची मान्यता असून, त्यांच्या आयुष्यातील अहंकार विरघळून भक्तीची ज्योत पेटण्याचा प्रसंग मराठी साहित्यात अजरामर आहे.

योगसामर्थ्य आणि प्रदीर्घ आयुष्य

- अष्टपैलू योगी: संत चांगदेव हे योगविद्येत अत्यंत निपुण होते. त्यांनी आपल्या योगसामर्थ्याने मृत्यूवर विजय मिळवला होता आणि तब्बल १४ वेळा स्वतःचे आयुष्य वाढवले होते, असे मानले जाते.
- वाहन आणि आयुध: चांगदेव महाराज जेव्हा कुठे जात, तेव्हा ते वाघावर बसून जात असत आणि त्यांच्या हातात सर्पाचा (सापाचा) चाबूक असे. हे त्यांच्या निसर्गावर आणि प्राण्यांवर असलेल्या वर्चस्वाचे प्रतीक होते.

ज्ञानेश्वर माऊली आणि चांगदेवांची भेट

चांगदेव महाराजांच्या आयुष्यातील सर्वात महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे त्यांची आणि संत ज्ञानेश्वरांची भेट. हा प्रसंग ज्ञानाचा अहंकार आणि शुद्ध भक्ती यातील फरक स्पष्ट करतो.

- कोरे पत्र: ज्ञानेश्वरांचे नाव ऐकून चांगदेवांना त्यांना पत्र लिहिण्याची इच्छा झाली. पण पत्राची सुरुवात 'तीर्थस्वरूप' करावी की 'चिरंजीव', हे त्यांना कळेना

(कारण ज्ञानेश्वर वयाने लहान पण ज्ञानाने थोर होते). शेवटी त्यांनी ज्ञानेश्वरांना एक कोरे पत्र पाठवले.

- मुक्ताबाईंचे भाष्य: ते कोरे पत्र पाहून मुक्ताबाई म्हणाल्या, "चांगदेव चौदाशे वर्षे जगले, पण अजून कोरेच राहिले!"
- भिंत आणि वाघ: चांगदेव महाराज आपल्या रिद्धी-सिद्धींचे प्रदर्शन करत वाघावर बसून ज्ञानेश्वरांना भेटायला निघाले. तेव्हा ज्ञानेश्वर माऊली आपल्या भावंडांसह एका भिंतीवर बसून ऊन खात होते. आपल्या पाहुण्यांचे स्वागत करण्यासाठी ज्ञानेश्वरांनी चक्क जिवंत नसलेल्या भिंतीलाच चालण्याची आज्ञा दिली.
- अहंकार निरास: चालणारी भिंत पाहून चांगदेव महाराजांना जाणीव झाली की, ज्यांचे जड सृष्टीवर नियंत्रण आहे, त्यांच्यासमोर आपल्या योगसामर्थ्याची काहीच किंमत नाही. त्यांनी ज्ञानेश्वरांचे पाय धरले आणि त्यांचा अहंकार गळून पडला.
 - संत वटेश्वर ऊर्फ चांगदेव हे नाथ पंथाच्या परंपरेतील होते. त्यांची गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणे मानली जाते: आदिनाथ → मत्स्येंद्रनाथ → गोरक्षनाथ → गहिनीनाथ → मुक्ताई (आध्यात्मिक गुरु) → चांगदेव वटेश्वर.

आध्यात्मिक गुरु आणि 'चांगदेव पासष्टी'

- मुक्ताबाईंचे शिष्यत्व: ज्ञानेश्वरांनी चांगदेव महाराजांना मार्गदर्शन करण्यासाठी त्यांची बहीण संत मुक्ताबाई यांच्याकडे सुपूर्द केले. अशा प्रकारे मुक्ताबाई या चांगदेव महाराजांच्या आध्यात्मिक गुरु बनल्या.

- चांगदेव पासष्टी: चांगदेव महाराजांना आत्मज्ञानाचा उपदेश करण्यासाठी संत ज्ञानेश्वरांनी ६५ ओव्यांचा एक ग्रंथ लिहिला, जो 'चांगदेव पासष्टी' या नावाने ओळखला जातो. हा ग्रंथ अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा एक अमूल्य ठेवा आहे. त्या 'चांगदेव पासष्टी'मध्येही वटेश्वरांच्या योगिक अवस्थेचे प्रतिबिंब दिसते.

साहित्यिक संपदा

चांगदेव महाराजांनी स्वतःही काही अभंग रचना केली आहे. त्यांच्या अभंगांमध्ये योगमार्गातील अनुभवांची शिदोरी आढळते. ते आपल्या अभंगाच्या शेवटी "वटेश्वर म्हणे" अशी नाममुद्रा वापरत असत. (तापी आणि पूर्णा नदीच्या संगमावर असलेल्या वटवृक्षाखाली त्यांनी तपश्चर्या केली होती, म्हणून त्यांना वटेश्वर म्हटले जाते).

- अभंगांचा विषय: त्यांच्या अभंगांमध्ये योगातील गुह्य ज्ञान, कुंडलिनी शक्ती, आणि नंतर मुक्ताबाईंच्या उपदेशामुळे मिळालेली आत्मस्थिती यांचे वर्णन आढळते.
- काही अभंग व तत्त्वसार (रचना इ.स. १३१२) हा ग्रंथ ही चांगदेवाची उपलब्ध रचना मानली जाते. त्याच्या अभंगात 'नोवरीचे पोटी नोवरा जन्मला' अशा चमत्कृतिपूर्ण कल्पना आढळते.

समाधी

संत चांगदेव महाराजांनी अहमदनगर जिल्ह्यातील नेवासा तालुक्यातील पुणतांबे येथे गोदावरी नदीच्या काठी शके १२१७ (इ.स. १२९५) मध्ये संजीवन समाधी घेतली. आजही पुणतांबे येथे त्यांचे भव्य मंदिर असून अनेक वारकरी तिथे दर्शनासाठी जातात.

संत चांगदेव हे 'योग आणि भक्ती' यांच्या समन्वयाचे एक उत्तम उदाहरण आहेत. १४०० वर्षांचे आयुष्य हे कदाचित दीर्घकाळ टिकलेल्या एका विचारप्रवाहाचे किंवा परंपरेचे प्रतीक असू शकते, यावरही भाषिक संशोधनात विचार होऊ शकतो.

वैराग्याचा महामेरू संत गोरा कुंभार

संत गोरा कुंभार(इ.स.१२६७-१३१७) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत थोर आणि ज्येष्ठ संत होते. संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव यांचे ते समकालीन होते. वारकरी संप्रदायात त्यांना अत्यंत आदराचे स्थान असून, सर्व संत मंडळी त्यांना प्रेमाने 'गोरोबाकाका' असे म्हणत असत. त्यांचे जीवन म्हणजे निस्सीम आणि उत्कट विठ्ठलभक्तीचे एक ज्वलंत उदाहरण आहे.

बालपण आणि कुटुंबिक पार्श्वभूमी

- जन्म: संत गोरा कुंभार यांचा जन्म धाराशिव (उस्मानाबाद) जिल्ह्यातील तेर (तेरढोकी) या गावी इ.स.१२६७ साली झाला.
- व्यवसाय: त्यांचा जन्म कुंभार कुटुंबात झाला होता आणि ते मातीची मडकी बनवण्याचा पारंपारिक व्यवसाय करत असत.
- कुटुंब: त्यांच्या पत्नीचे नाव संतई (काही ठिकाणी रामी/शामी असाही उल्लेख आढळतो) होते.

विठ्ठलभक्ती आणि प्रख्यात आख्यायिका

गोरोबाकाका हे रात्रंदिवस पांडुरंगाच्या भक्तीत तल्लीन असायचे. मडकी घडवण्यासाठी माती तुडवताना ते सतत विठ्ठलाचे नामस्मरण करत असत. त्यांच्या जीवनाशी संबंधित दोन मोठ्या आख्यायिका वारकरी संप्रदायात प्रसिद्ध आहेत:

- मुलाचा मृत्यू आणि सत्वपरीक्षा: एकदा गोरोबाकाका माती तुडवत असताना विठ्ठल नामात इतके तल्लीन झाले होते की त्यांना देहभान राहिले नाही. त्यावेळी

त्यांचे रांगते बाळ त्या चिखलात आले आणि गोरोबांच्या पायाखाली तुडवले जाऊन मरण पावले. जेव्हा त्यांच्या पत्नीने हे पाहिले तेव्हा तिने आक्रोश केला आणि रागाच्या भरात विठ्ठलाची शपथ घालून गोरोबांना सांगितले की, "आजपासून तुम्ही मला स्पर्श करू नका." गोरोबांनी या शपथेचे काटेकोरपणे पालन केले.

- हात तोडण्याची आख्यायिका: पत्नीला स्पर्श न करण्याच्या शपथेमुळे वंश खंडित होऊ नये म्हणून संतईने आपल्या धाकट्या बहिणीचा विवाह गोरोबांशी लावून दिला. पण नवऱ्याने आपल्या दोघींचाही स्वीकार करावा यासाठी एके रात्री दोघींनी गोरोबांचे दोन्ही हात धरले. आपण विठ्ठलाची शपथ मोडली, या पश्चात्तापाने गोरोबांनी आपले दोन्ही हात स्वतःच तोडून घेतले.
- विठ्ठलाची कृपा: पुढे पंढरपूरला चंद्रभागेच्या वाळवंटात कीर्तन सुरू असताना, विठ्ठलाच्या कृपेने गोरोबांचे हात पूर्ववत झाले आणि त्यांचे मृत बाळही रांगत त्यांच्याकडे परत आले, अशी श्रद्धा वारकरी संप्रदायात आहे.

संतांची परीक्षा (कच्चे आणि पक्के मडके)

संत गोरोबाकाका हे अत्यंत प्रगल्भ आणि अनुभवी संत होते. ज्ञानेश्वर, नामदेव आणि इतर संत जेव्हा तीर्थयात्रेला जाण्यापूर्वी एकत्र जमले होते, तेव्हा संत मुक्ताबाईंनी गोरोबांना सर्व संतांची आध्यात्मिक प्रगल्भता तपासण्याची विनंती केली.

कुंभार जसे थापटण्याने मडके वाजवून ते 'कच्चे' आहे की 'पक्के' हे ओळखतो, तसे गोरोबांनी सर्व संतांच्या डोक्यावर थापटणे मारून त्यांची परीक्षा घेतली. त्यावेळी संत नामदेव हे 'कच्चे मडके' (म्हणजेच त्यांना अजून खऱ्या आत्मज्ञानाची प्राप्ती झाली नाही, ते केवळ सगुण भक्तीत अडकले आहेत) असे निदान गोरोबांनी केले. या प्रसंगामुळेच नामदेवांना संत विसोबा खेचर

यांच्याकडे जाऊन उपदेश घेण्याची प्रेरणा मिळाली. ही घटना गोरोबाकाकांचा आध्यात्मिक अधिकार किती मोठा होता, हे सिद्ध करते.

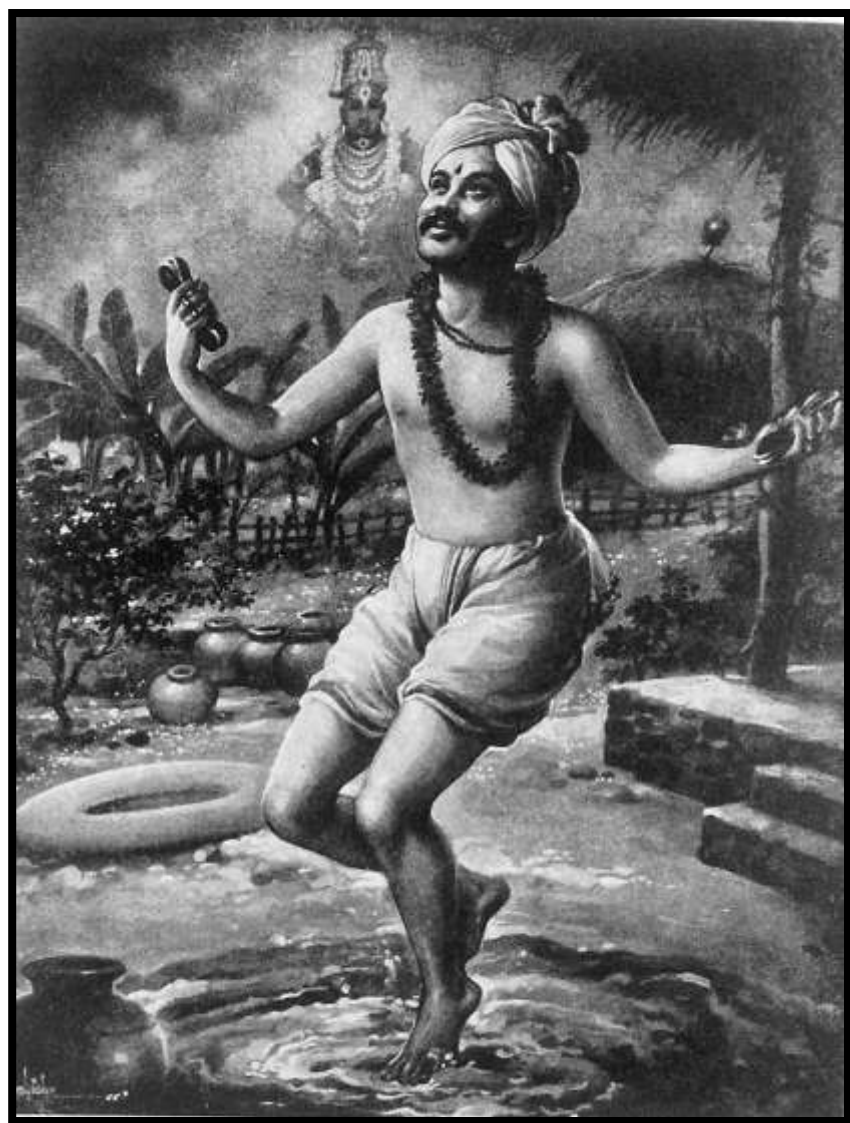
अभंग रचना आणि तत्त्वज्ञान

संत गोरोबा कुंभार यांचे फार कमी अभंग आज उपलब्ध आहेत (सुमारे २०-२५ अभंग). परंतु, त्यांच्या मोजक्या अभंगांमधून त्यांचे उच्च दर्जाचे अद्वैत तत्त्वज्ञान आणि सगुण-निर्गुण भक्तीचा समन्वय दिसून येतो.

- "निर्गुणाचे भेटी आलो सगुणासंगे..." हा त्यांचा अत्यंत गाजलेला अभंग आहे, ज्यात ते सांगतात की सगुण रूपाची भक्ती करता करता निर्गुण परब्रह्माची प्राप्ती कशी होते.
- सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेलेल्या पंडित कवी उद्धवचिद्घनाने संत गोरोबा कुंभार यांचे मराठीत ओवीबद्ध चरित्र लिहिले आहे.

समाधी

संत गोरोबा कुंभार यांनी शके १२३९ (इ.स. १३१७) मध्ये चैत्र कृष्ण त्रयोदशीला त्यांच्या मूळ गावी, म्हणजेच तेर येथे समाधी घेतली. आजही तेर येथे त्यांचे मोठे मंदिर आणि समाधी आहे, जिथे दरवर्षी लाखो भाविक दर्शनासाठी येतात.

दलित वेदनेचा पहिला आवाज संत चोखामेळा

संत चोखामेळा (इ.स. १२७३ - १३३८) हे वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि वंदनीय संत होते. ते संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव यांचे समकालीन होते. तत्कालीन समाजात रूढ असलेल्या भयंकर जातीय विषमतेचे आणि अस्पृश्यतेचे चटके सहन करूनही त्यांनी विडुलाची निस्सीम भक्ती केली.

मराठी साहित्याच्या, विशेषतः प्रस्थापित आणि दलित

साहित्य परंपरांच्या सामाजिक अनुसंधानात संत चोखामेळा यांच्या अभंग रचनेला एक ऐतिहासिक आणि पायाभूत महत्त्व आहे.

कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि संत-कुटुंब

- जन्म व वास्तव्य: संत चोखामेळा यांचा जन्म बुलढाणा जिल्ह्यातील मेहुणाराजा येथे झाल्याचे काही अभ्यासक मानतात, मात्र त्यांचे बहुतांश आयुष्य सोलापूर जिल्ह्यातील मंगळवेढा येथे गेले. त्यांचा जन्म महार समाजात झाला होता.
- संपूर्ण कुटुंब हरिभक्त: चोखामेळा यांचे संपूर्ण कुटुंबच संतपदी पोहोचले होते. त्यांच्या पत्नी संत सोयराबाई, मुलगा संत कर्ममेळा, बहीण संत निर्मळा आणि

मेहुणे संत बंका या सर्वांनी अत्यंत उच्च दर्जाची अभंग रचना केली आहे. एकाच कुटुंबातील सर्व सदस्यांनी साहित्यात आणि भक्तीमार्गात इतके मोठे योगदान देण्याचे हे एकमेव उदाहरण असावे.

विठ्ठलभक्ती आणि सामाजिक संघर्ष

- गुरु: संत चोखामेळा हे संत नामदेव यांना आपले गुरु मानत.
- मंदिरात प्रवेशास बंदी: त्या काळातील कठोर जातीय व्यवस्थेमुळे संत चोखामेळा यांना पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरात प्रवेश नव्हता. ते मंदिराच्या महाद्वाराबाहेर, पायरीजवळ उभे राहूनच विठ्ठलाचे दर्शन घेत आणि भजन करत असत.
- विठ्ठलाची चोखोबांवर कृपा: समाजाची बंदी असली तरी देवाची त्यांच्यावर अपार कृपा होती. विठ्ठल स्वतः त्यांच्यासोबत जेवायला यायचा आणि त्यांच्या भक्तीत रमून जायचा, अशा अनेक आख्यायिका वारकरी संप्रदायात सांगितल्या जातात. एकदा बडव्यांनी त्यांना मारहाण केली तेव्हा प्रत्यक्ष विठ्ठलाच्या डोळ्यांतून अश्रू आणि अंगातून रक्त आले, अशीही कथा आहे.

साहित्यिक आणि सामाजिक योगदान

संत चोखामेळा यांचे अभंग केवळ भक्तीचे प्रतीक नाहीत, तर ते तत्कालीन सामाजिक विषमतेविरुद्ध पुकारलेला एक आर्त आणि मूक विद्रोह आहे. चोखोबांचे काव्य अनंत भटाने लिहून ठेवले आहे. चोखामेळ्याने अनेक अभंग व पदे लिहिली असून त्यांच्या नावावर 'विवेकदर्पण' हे प्रकरणही आढळते.

- आत्मसन्मानाचा आविष्कार: "आम्हाला मंदिरात प्रवेश का नाही? आम्हीही ईश्वराचीच लेकरे आहोत," हा थेट प्रश्न त्यांनी आपल्या अभंगांतून विचारला.

त्यांच्या साहित्यातून व्यथा, वेदना आणि ईश्वराप्रती असलेली ओढ अत्यंत प्रभावीपणे व्यक्त होते.

- प्रसिद्ध अभंग: माणसाचे मूल्य त्याच्या जन्मावरून नव्हे, तर त्याच्या कर्मावरून आणि गुणांवरून ठरते, हा विचार त्यांनी एका अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक अभंगातून मांडला आहे:

"ऊस डोंगा परी रस नव्हे डोंगा । काय भुललासी वरलीया रंगा ॥"

(अर्थ: ऊस दिसायला वाकडा असला तरी त्याचा रस वाकडा नसतो, तो गोडच असतो. तसाच माझा देह हीन जातीचा असला तरी माझा भाव आणि भक्ती शुद्ध आहे.)

- "जोहार मायबाप जोहार": हा त्यांचा आणखी एक अत्यंत गाजलेला अभंग आहे, ज्यात त्यांनी ईश्वराच्या दरबारात स्वतःला अत्यंत लीन भावनेने सादर केले आहे.

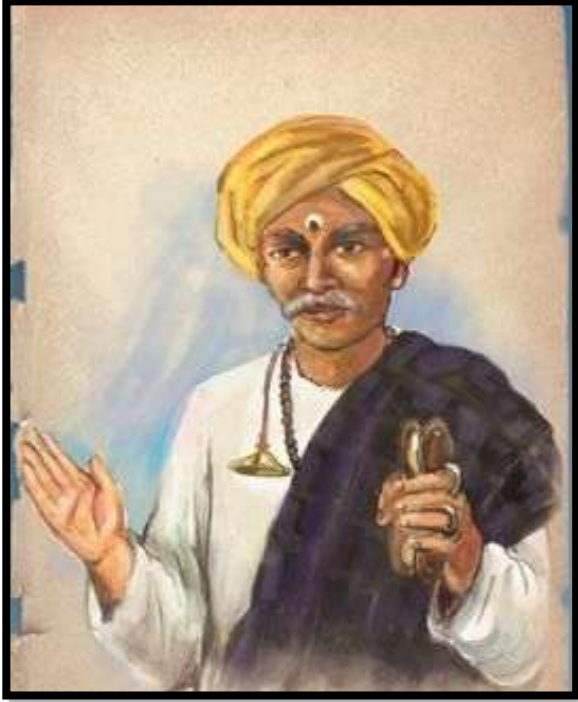
दुर्दैवी अंत आणि समाधी

- मृत्यू: संत चोखामेळा यांचा मृत्यू अत्यंत हृदयद्रावक होता. १३३८ साली (शके १२६०) मंगळवेढ्याच्या गावकुसाची भिंत बांधण्याचे काम चालू असताना (वेठबिगारीची कामे करत असताना) ती भिंत कोसळली. त्या कोसळलेल्या भिंतीखाली दबून संत चोखामेळा आणि इतर अनेक मजुरांचा मृत्यू झाला.
- अस्थींमधून विठ्ठल नाम: असे म्हणतात की, मृत्यूला कवटाळतानाही चोखोबांच्या मुखात विठ्ठलाचे नाव होते. ही बातमी संत नामदेवांना समजल्यावर ते मंगळवेढ्याला गेले. ढिगाऱ्याखालील ज्या अस्थींमधून 'विठ्ठल विठ्ठल' असा

आवाज येत होता, त्या अस्थी नामदेवांनी ओळखल्या आणि त्या गोळा करून पंढरपूरला आणल्या.

- समाधी: संत नामदेवांनी या अस्थी पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिराच्या महाद्वारासमोर पुरल्या आणि तिथे संत चोखामेळा यांची समाधी बांधली. आजही लाखो भाविक विठ्ठलाच्या दर्शनाला जाण्यापूर्वी महाद्वारातील संत चोखामेळा यांच्या समाधीचे दर्शन घेतात.

सामाजिक विषमतेच्या अंधारात विठ्ठलभक्तीचा आणि समतेचा दीप लावणारे संत चोखामेळा हे खऱ्या अर्थाने एक महान आणि क्रांतिकारी संत होते.

चोख्याची भार्या संत सोयराबाई

संत सोयराबाई (इ.स. १३ वे - १४ वे शतक) या महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत श्रेष्ठ, बंडखोर आणि क्रांतिकारी संत कवयित्री होत्या. त्या थोर विठ्ठलभक्त संत चोखामेळा यांच्या पत्नी होत्या. तत्कालीन समाजात रूढ असलेल्या भयंकर जातीय विषमतेला आणि अस्पृश्यतेच्या कल्पनेला त्यांनी आपल्या अभंगांतून अत्यंत प्रगल्भ असा तात्त्विक आणि थेट प्रश्न विचारला.

मराठी साहित्याच्या, विशेषतः प्रस्थापित, स्त्रीवादी आणि दलित साहित्य परंपरांच्या सामाजिक अनुसंधानात संत सोयराबाई यांच्या साहित्याला एक अत्यंत ऐतिहासिक आणि पायाभूत महत्त्व आहे.

कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि संत-परिसर

- वास्तव्य: संत सोयराबाई या मूळच्या सोलापूर जिल्ह्यातील मंगळवेढा येथील रहिवासी होत्या. त्यांचा जन्म महार समाजात झाला होता.
- संत-कुटुंब: संत सोयराबाईंच्या कुटुंबातील प्रत्येक सदस्य हा उच्च दर्जाचा संत कवी होता. त्यांचे पती संत चोखामेळा, मुलगा संत कर्ममेळा, सख्खा भाऊ संत बंका आणि नणंद संत निर्मळा या सर्वांनी वारकरी संप्रदायात अफाट योगदान दिले आहे.
- कष्टमय जीवन: अस्पृश्यतेच्या शापामुळे त्यांच्या वाट्याला अत्यंत कष्टमय आणि अपमानास्पद जीवन आले. पोटापाण्यासाठी त्यांना आणि त्यांच्या कुटुंबाला अत्यंत कष्टाची कामे (वेठबिगारी, गावकुसाची कामे) करावी लागत असत.

सामाजिक संघर्ष आणि विठ्ठलभक्ती

- मंदिरात प्रवेशास बंदी: त्या काळातील कठोर जातीय व्यवस्थेमुळे संत सोयराबाई आणि त्यांच्या कुटुंबाला पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरात प्रवेश नव्हता. त्या मंदिराच्या महाद्वाराबाहेर राहूनच विठ्ठलाची भक्ती करत असत.
- अढळ श्रद्धा: समाजाकडून होणारी अवहेलना सहन करूनही त्यांच्या मनातील विठ्ठलाविषयीची श्रद्धा आणि प्रेम कधीच कमी झाले नाही. विठ्ठल गरिबांचा आणि वंचितांचा कैवारी आहे, यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता.

साहित्यिक संपदा आणि बंडखोर तत्त्वज्ञान

संत सोयराबाई यांचे सुमारे ६२ अभंग आज उपलब्ध आहेत. त्यांच्या अभंगांमधील भाषा अत्यंत साधी असली, तरी त्यातील तत्त्वज्ञान अत्यंत प्रगल्भ आणि तत्कालीन प्रस्थापित व्यवस्थेला हादरवून सोडणारे आहे.

- 'विटाळ' या कल्पनेवर प्रहार: तत्कालीन समाजाने जन्मावर आधारित जी 'पवित्र' आणि 'अपवित्र' (विटाळ) ही संकल्पना मांडली होती, तिला संत सोयराबाईंनी अत्यंत मार्मिक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून आव्हान दिले. त्यांचा खालील अभंग मराठी साहित्यातील एक अत्यंत बंडखोर आणि क्रांतिकारी रचना मानली जाते:

"देहासी विटाळ म्हणती सकळ । आत्मा तो निर्मळ शुद्ध बुद्ध ॥
देहीचा विटाळ देहीच जन्मला । सोवळा तो झाला कोण धर्म ॥"

(अर्थ: जर सर्वजण या देहाला विटाळ मानतात, तर आत्मा हा शुद्ध कसा? आणि जर प्रत्येक माणसाचा जन्म या देहाच्याच विटाळातून (रक्त-मांसातून) होत असेल, तर या जगात खऱ्या अर्थाने 'सोवळा' (पवित्र) कोण आहे?)

- स्त्रीत्वाचा आणि मातृत्वाचा गौरव: त्यांनी केवळ जातीय व्यवस्थेवरच नव्हे, तर स्त्रीत्वाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनावरही भाष्य केले. जन्माची प्रक्रिया ही विटाळाची नसून ती एक नैसर्गिक निर्मिती आहे, हा अत्यंत प्रगत विचार त्यांनी मांडला.

"अवघा रंग एक झाला"

संत सोयराबाईंचा आणखी एक अत्यंत गाजलेला आणि वारकरी संप्रदायाचा परमोच्च बिंदू गाठणारा अभंग म्हणजे "अवघा रंग एक झाला".

"अवघा रंग एक झाला । रंगी रंगला श्रीरंग ॥

मी तूपण गेले वाया । पाहता पंढरीच्या राया ॥"

(जेव्हा मी माझ्या विठ्ठलाला पाहिले, तेव्हा माझ्यातील 'मी'पणा (अहंकार) आणि 'तू'पणा (भेदभाव) नष्ट झाला आणि संपूर्ण जग एकाच रंगात रंगून गेले आहे, जिथे कोणताही उच्च-नीच भेद उरलेला नाही.) हा अभंग म्हणजे अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा आणि सामाजिक समतेचा एक अत्यंत सुंदर आविष्कार आहे.

वारकरी संप्रदायातील अद्वितीय स्थान

संत चोखामेळा यांच्या अपघाती मृत्यूनंतर (मंगळवेढ्याची भिंत कोसळून) संत सोयराबाईंवर दुःखाचा डोंगर कोसळला, परंतु त्यांनी आपला भक्तीचा मार्ग सोडला नाही.

ज्ञानाच्या आणि भक्तीच्या क्षेत्रात स्त्रियांना आणि वंचितांना समान अधिकार आहेत, हे संत सोयराबाईंनी आपल्या आचरणातून आणि साहित्यातून सिद्ध केले. चौदाव्या शतकात स्वतःच्या हक्कांविषयी आणि आत्मसन्मानाविषयी

इतकी प्रगल्भ जाणीव असणाऱ्या संत सोयराबाई या खऱ्या अर्थाने भारतातील आद्य स्त्रीवादी आणि परिवर्तनवादी विचारवंतांपैकी एक मानल्या जातात.

चोख्याभगिनी संत निर्मळा

संत निर्मळा (इ.स. १३ वे - १४ वे शतक) या महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत भाविक, सत्त्वशील आणि श्रेष्ठ संत कवयित्री होत्या. त्या थोर विठ्ठलभक्त संत चोखामेळा यांच्या सखळ्या बहीण होत्या. तत्कालीन समाजात रूढ असलेल्या भयंकर जातीय विषमतेचे आणि अस्पृश्यतेचे दुःख वाट्याला येऊनही, त्यांनी अत्यंत निस्सीम भावनेने विठ्ठलाची भक्ती केली.

मराठी संत साहित्यात आणि विशेषतः तळागाळातील वंचितांच्या साहित्यात संत निर्मळा यांच्या अभंग रचनेला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे.

कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि संत-परिसर

- संत चोखामेळा यांची बहीण: संत निर्मळा या संत चोखामेळा यांच्या सखळ्या बहीण होत्या.
- संत बंका यांच्या पत्नी: त्यांचा विवाह संत बंका (जे संत सोयराबाई यांचे सखळे भाऊ होते) यांच्याशी झाला होता. संत बंका हे देखील विठ्ठलाचे परमभक्त आणि श्रेष्ठ संत कवी होते.
- संपूर्ण कुटुंब हरिभक्त: संत निर्मळा यांच्या आजूबाजूला संतांचाच वावर होता. भाऊ चोखामेळा, भावजय संत सोयराबाई, पुतण्या संत कर्ममेळा आणि पती संत बंका या सर्वांनी वारकरी संप्रदायात आणि साहित्यात अतुलनीय योगदान दिले आहे. हे संपूर्ण कुटुंबच विठ्ठलभक्तीत तल्लीन होते.

विठ्ठलभक्ती आणि सामाजिक संघर्ष

- मंदिरात प्रवेशास बंदी: संत निर्मळा यांचा जन्म महार समाजात झाला होता. त्या काळात असलेल्या अत्यंत कठोर जातीय व्यवस्थेमुळे त्यांना आणि त्यांच्या

कुटुंबाला पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरात प्रवेश नव्हता. त्या मंदिराच्या महाद्वाराबाहेर, नामदेव पायरीजवळ उभे राहूनच विठ्ठलाचे दर्शन घेत आणि भजन करत असत.

- दुःखाचे उदात्तीकरण: समाजाकडून होणारा अपमान आणि अवहेलना त्यांनी मुकाट्याने सहन केली. पण या सर्व दुःखावर त्यांनी आपल्या 'विठ्ठलभक्ती'ची फुंकर घातली. देवाच्या दरबारात सर्व समान आहेत, हा वारकरी संप्रदायाचा विचार त्यांनी उराशी बाळगला.

साहित्यिक संपदा आणि अभंग रचना

संत निर्मळा यांचे फार जास्त अभंग आज उपलब्ध नाहीत, परंतु जे मोजके (सुमारे २४-२५) अभंग उपलब्ध आहेत, त्यातून त्यांची अत्यंत उच्च कोटीची भक्ती आणि आध्यात्मिक प्रगल्भता दिसून येते.

- अभंगांची वैशिष्ट्ये: संत कर्ममेळा (पुतण्या) यांच्या अभंगांत जसा समाजाविरुद्धचा तीव्र संताप आणि बंडखोरी दिसते, तसा संताप संत निर्मळा यांच्या अभंगांत दिसत नाही. त्यांच्या अभंगांत अत्यंत लीनता, करुणा आणि विठ्ठलाप्रती असलेला पूर्ण शरणागतीचा भाव आहे.
- नाममुद्रा: त्या आपल्या अभंगांच्या शेवटी बहुधा "निर्मळा म्हणे..." किंवा "चोख्याची बहीण..." अशी नाममुद्रा वापरत असत. आपल्या भावाच्या (चोखामेळा) नावाचा त्यांना मोठा अभिमान होता.
- आत्मसन्मानाचा विचार: देह कोणत्याही जातीचा असला तरी आत्मा शुद्ध असतो, आणि देवाला फक्त भक्तीची ओढ असते, हा विचार त्यांनी अतिशय सोप्या शब्दांत मांडला. देवाने आपल्याला हीन जातीत का जन्म दिला, अशी हळवी तक्रारही त्या कधीकधी विठ्ठलाकडे करताना दिसतात, पण त्यात राग नसून लेकराची आईकडे असलेली ओढ आहे.

वारकरी संप्रदायातील स्थान

संत निर्मळा यांनी कोणताही चमत्कार केल्याची नोंद इतिहासात नाही, परंतु आयुष्यभर हालअपेष्टा सहन करूनही आपल्या मनातील ईश्वरावरील श्रद्धा आणि माणसांवरील प्रेम ढळून देणे, हाच त्यांचा सर्वात मोठा चमत्कार होता.

अस्पृश्यतेच्या अंधारात खितपत पडलेल्या समाजाला भक्तीचा आणि आत्मसन्मानाचा मार्ग दाखवणाऱ्या संत परंपरेत, संत निर्मळा या एका शांत पण तेजस्वी पणतीसारख्या तळपत राहिल्या आहेत. महाराष्ट्राच्या संत मांदियाळीत त्यांचा उल्लेख अत्यंत आदराने केला जातो.

सोयराबंधु संत बंका

संत बंका (इ.स. १३ वे - १४ वे शतक) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक श्रेष्ठ आणि विठ्ठलाचे निस्सीम भक्त असलेले संत कवी होते. संत चोखामेळा यांच्या संत-कुटुंबातील ते एक अत्यंत महत्त्वाचे घटक होते. तत्कालीन समाजात अस्पृश्यतेचे आणि जातीय विषमतेचे भयंकर चटके सहन करूनही त्यांनी अत्यंत निर्मळ मनाने विठ्ठलाची भक्ती केली.

कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि संत-परिसर

संत बंका हे एका अशा कुटुंबाचा भाग होते, ज्या कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीने संत साहित्यात आणि भक्ती परंपरेत अभूतपूर्व योगदान दिले आहे.

- नातेसंबंध: संत बंका हे थोर विठ्ठलभक्त संत चोखामेळा यांचे मेहुणे होते. संत चोखामेळा यांच्या पत्नी संत सोयराबाई या संत बंका यांच्या सखळ्या बहीण होत्या.
- पत्नी: संत चोखामेळा यांची सखळी बहीण संत निर्मळा यांचा विवाह संत बंका यांच्याशी झाला होता.
- वास्तव्य: संत बंका हे मूळचे सोलापूर जिल्ह्यातील मंगळवेढा येथील रहिवासी होते. त्यांचा जन्म महार समाजात झाला होता.
- हरिभक्त कुटुंब: एका बाजूला सखळी बहीण सोयराबाई, पत्नी निर्मळा, मेहुणे चोखामेळा आणि पुतण्या कर्ममेळा असे हे संपूर्ण कुटुंबच विठ्ठलभक्तीत तल्लीन होते. एकाच कुटुंबात इतके थोर संत जन्माला येण्याचे हे मराठी संत परंपरेतील अद्वितीय उदाहरण आहे.

विठ्ठलभक्ती आणि सामाजिक परिस्थिती

- महाद्वारातूनच दर्शन: तत्कालीन अत्यंत कठोर रूढी आणि परंपरांनुसार संत बंका आणि त्यांच्या कुटुंबाला पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरात आत जाण्यास बंदी होती. ते महाद्वाराबाहेरूनच, नामदेव पायरीजवळ उभे राहून विठ्ठलाचे दर्शन घेत आणि भजनात तल्लीन होत असत.
- समतेचा विचार: समाजात कितीही भेदभाव असला, तरी ईश्वराच्या दरबारात सर्वजण समान आहेत, आणि विठ्ठल हा सर्व दीनांचा नाथ आहे, हा वारकरी संप्रदायाचा महान विचार त्यांनी उराशी बाळगला होता.

साहित्यिक संपदा आणि अभंग रचना

संत बंका यांनी अत्यंत साध्या, सोप्या आणि भावपूर्ण शब्दांत अभंग रचना केली आहे. आज त्यांच्या नावावर सुमारे ३५ ते ४० अभंग उपलब्ध आहेत.

- नाममुद्रा: ते आपल्या अभंगांच्या शेवटी "बंका म्हणे..." अशी नाममुद्रा वापरत असत. काही ठिकाणी ते स्वतःचा उल्लेख अत्यंत लीनतेने 'चोख्याचा मेहुणा' असाही करतात.
- अभंगांचा आशय: त्यांच्या अभंगांमध्ये विठ्ठलाविषयीची उत्कट ओढ, नामस्मरणाचे महत्त्व आणि संतांच्या संगतीचे (सत्संग) महत्त्व प्रकर्षाने दिसून येते.
- जातीयतेवर भाष्य: त्यांनी आपल्या काही अभंगांतून माणसाच्या खऱ्या योग्यतेवर भाष्य केले आहे. ईश्वराला प्राप्त करण्यासाठी उच्च कुळात जन्म घेण्याची गरज नाही, तर अंतःकरणातील शुद्ध भक्ती आणि भाव महत्त्वाचा असतो, हे त्यांनी अत्यंत ठामपणे मांडले.

- करुणा आणि शरणागती: त्यांच्या काव्यात त्यांचा पुतण्या संत कर्ममेळा यांच्यासारखा प्रखर विद्रोह किंवा संताप दिसत नाही. त्याऐवजी त्यात संत चोखामेळा आणि संत निर्मळा यांच्यासारखीच प्रचंड लीनता, करुणा आणि विठ्ठलाच्या चरणी असलेली पूर्ण शरणागती दिसते.

वारकरी संप्रदायातील योगदान

समाजातील सर्वात तळागळातील वर्गातून येऊनही, कोणत्याही कटुतेला मनात थारा न देता, आपल्या भक्तीच्या आणि ज्ञानाच्या बळावर त्यांनी आध्यात्मिक उंची गाठली. दलित आणि उपेक्षित समाजाला अध्यात्माच्या आणि साहित्याच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यात संत चोखामेळा यांच्या कुटुंबाचे आणि पर्यायाने संत बंका यांचे योगदान अत्यंत मोलाचे आणि ऐतिहासिक आहे.

विद्रोही संत कर्ममेळा

संत कर्ममेळा (इ.स. १४ वे शतक) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक प्रखर, बंडखोर आणि अत्यंत प्रभावी संत कवी होते. ते थोर संत चोखामेळा आणि संत सोयराबाई यांचे पुत्र होते. त्यांच्या अभंगांमधून तत्कालीन सामाजिक विषमतेविरुद्ध आणि जातीय अन्यायाविरुद्ध उमटलेला स्वर हा मराठी साहित्यातील 'आद्य विद्रोही' स्वर मानला जातो.

मराठी साहित्याच्या आणि विशेषतः उपेक्षित समाजाच्या सांस्कृतिक इतिहासाच्या अनुसंधानात संत कर्ममेळांचे योगदान अत्यंत मूलगामी आहे. त्यांच्याबद्दलची सविस्तर माहिती खालीलप्रमाणे आहे:

कौटुंबिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमी

- जन्म: संत कर्ममेळांचा जन्म सोलापूर जिल्ह्यातील मंगळवेढा येथे झाला.
- परिवेश: त्यांचे संपूर्ण कुटुंबच संतमय होते. वडील चोखामेळा, आई सोयराबाई, चुलते बंका आणि आत्या निर्मळा या सर्वांच्या सानिध्यात त्यांच्यावर भक्तीचे संस्कार झाले.
- संघर्ष: परंतु, समाजातील जातीय भेदाभेदाचे चटके त्यांनी अत्यंत जवळून अनुभवले होते. पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरात प्रवेश नाकारला जाणे आणि गावकुसाबाहेरचे जगणे यातून त्यांच्या मनात व्यवस्थेबद्दल तीव्र प्रश्न निर्माण झाले होते.

विद्रोही आणि रोखठोक विचार

संत कर्ममेळांच्या अभंगांचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची रोखठोक भाषा. त्यांनी केवळ देवाची भक्ती केली नाही, तर देवालाच 'धारेवर' धरले.

- देवाला जाब विचारणे: "तू जर सर्वांचा पिता आहेस, तर मग आमच्याच वाट्याला हे दुःख का?" असा परखड प्रश्न त्यांनी विठ्ठलाला विचारला.
- प्रसिद्ध अभंग:
"आमची केली हीन जात । तुज न कळे जगन्नाथ ॥
तुझं आमचं काय नातं । आम्हा का ठेवले परतं ॥"

(अर्थ: हे जगन्नाथा, तुला आमची जात हीन आहे हे समजत नाही का?, आमचे आणि तुझे नेमके नाते काय आहे की तू आम्हाला स्वतःपासून इतके लांब (परते) ठेवले आहेस?)

साहित्यातील वेगळेपण

इतर संतांच्या अभंगात जिथे लीनता आणि शरणागती जास्त आढळते, तिथे कर्ममेळांच्या अभंगात एक प्रकारचा क्षोभ आणि तर्क आढळतो.

- त्यांनी माणसाच्या जन्माच्या प्रक्रियेवर भाष्य करून "सर्व माणसे एकाच विटाळातून जन्माला येतात, मग उच्च-नीच भाव कुठून आला?" हा वैज्ञानिक विचार मांडला.
- त्यांच्या अभंगांची संख्या कमी असली (सुमारे २०-२५ अभंग उपलब्ध आहेत), तरी त्यातील प्रत्येक शब्द सामाजिक न्यायाची मागणी करणारा आहे.

वारकरी संप्रदायातील स्थान

संत कर्ममेळांनी वारकरी संप्रदायाला एक नवी दृष्टी दिली. भक्ती म्हणजे केवळ टाळ वाजवणे नव्हे, तर आपल्या वाट्याला आलेल्या अन्यायाविरुद्ध आवाज

उठवणे, हा संदेश त्यांनी दिला. त्यांच्यामुळेच दलित साहित्याची बीजे चौदाव्या शतकातच पेरली गेली, असे अनेक साहित्यिक अभ्यासक मानतात.

समाधी

संत कर्ममेळांची समाधी सोलापूर जिल्ह्यातील मंगळवेढा येथे त्यांच्या कुटुंबातील इतर संतांच्या समाधींजवळच आहे.

संत कर्ममेळा हे अभ्यासाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा दुवा आहेत. मध्ययुगीन काळात 'सामाजिक प्रबोधनाची पहिली ठिणगी' त्यांच्या साहित्यात कशी पडली, हे पाहणे संशोधनाच्या दृष्टीने औचित्यपूर्ण ठरेल.

आध्यात्मिक बंडखोर स्त्री संत कान्होपात्रा

संत कान्होपात्रा (इ.स. १५ वे शतक) या वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत लावण्यवती, विदुषी आणि विठ्ठलाच्या चरणी स्वतःचे प्राण अर्पण करणाऱ्या श्रेष्ठ संत कवयित्री होत्या. स्त्रियांच्या आध्यात्मिक स्वातंत्र्याचा आणि ईश्वराप्रती असलेल्या अनन्य शरणागतीचा त्या एक देदीप्यमान वारसा आहेत.

बालपण आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी

- जन्म: संत कान्होपात्रा यांचा जन्म सोलापूर जिल्ह्यातील मंगळवेढा येथे झाला.
- माता: त्यांच्या आईचे नाव शामा नायकीण होते. शामा ही मंगळवेढ्यातील एक प्रसिद्ध नर्तकी आणि गणिका होती.
- लावण्य आणि उपेक्षा: कान्होपात्रा अत्यंत रूपवान आणि सुस्वर गाणारी मुलगी होती. परंतु, गणिकेच्या पोटी जन्म घेतल्यामुळे समाजाकडून तिच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन उपेक्षेचा होता. आईला वाटत होते की मुलीने आपल्याच व्यवसायात यावे, पण कान्होपात्राचे मन लहानपणापासूनच पांडुरंगाच्या चरणी जडले होते.

विठ्ठलभक्ती आणि पंढरपूरचे वास्तव्य

कान्होपात्राने विठ्ठलालाच आपला पती आणि सर्वस्व मानले होते. त्या म्हणत असत, "जगाचा मालक असलेला पांडुरंग माझा आहे, मग मी या मर्त्य मानवांची सेवा का करू?"

- वारकरी संतांच्या संगतीत त्या मंगळवेढ्याहून पंढरपूरला आल्या आणि विठ्ठल मंदिराच्या परिसरातच राहू लागल्या.

- त्या विठ्ठलासमोर अत्यंत आर्ततेने अभंग गात आणि नृत्य करत. त्यांच्या भक्तीमध्ये कोणताही शृंगार नसून केवळ आत्मिक ओढ होती.

बादशहाचा हव्यास आणि संकट

कान्होपात्राच्या सौंदर्याची कीर्ती बिदरच्या बादशहापर्यंत पोहोचली. बादशहाने तिला आपल्या जनानखान्यात आणण्यासाठी सैनिक पाठवले.

- मंदिरात आश्रय: बादशहाचे सैनिक जेव्हा पंढरपूरला आले, तेव्हा कान्होपात्रा विठ्ठलाच्या मंदिरात शिरल्या आणि त्यांनी पांडुरंगाला वाचवण्यासाठी आळवणी केली.
- बलिदान: बादशहाच्या सैनिकांनी तिला ओढून नेण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यापूर्वीच कान्होपात्राने विठ्ठलाच्या चरणी डोके ठेवले आणि तिथेच आपले प्राण सोडले. "माझे रूप केवळ तुझ्यासाठी आहे, ते विटाळू देऊ नकोस," ही त्यांची विनंती देवाने मान्य केली, अशी मान्यता आहे.

साहित्यिक संपदा आणि अभंग

कान्होपात्राचे फारच थोडे अभंग आज उपलब्ध आहेत, पण त्यातील प्रत्येक शब्द त्यांच्या हृदयातील व्याकूळता प्रकट करतो.

- प्रसिद्ध अभंग:

"नको देवराया अंत आता पाहू । प्राण हा जातो गळां पाहे ॥

न मिळेच कोठें मजलागी ठाव । चरणीं तुझे ठाव देई आतां ॥"

(अर्थ: हे देवा, आता माझा अंत पाहू नकोस. माझा प्राण कंठाशी आला आहे. मला या जगात कुठेही आश्रय नाही, आता मला फक्त तुझ्या चरणांशी जागा दे.)

- त्यांच्या अभंगात त्यांनी स्वतःला 'दीन', 'पतित' आणि 'अगतिक' मानून पांडुरंगाला 'आई' म्हणून आळवले आहे.

मंदिर परिसरात समाधी (अद्वितीय मान)

संत कान्होपात्रा या वारकरी संप्रदायातील अशा एकमेव संत आहेत, ज्यांची समाधी विठ्ठल मंदिराच्या मुख्य परिसरात (मंदिराच्या आतल्या भागात) आहे.

- मंदिराच्या दक्षिण दरवाजाजवळ त्यांची समाधी असून तिथे एक तरटीचे (जांभळाचे) झाड आहे. असे मानले जाते की, कान्होपात्राच्या देहाचे विसर्जन तिथेच झाले आणि त्यातून हे झाड उगवले.
- आजही भाविक विठ्ठलाच्या दर्शनानंतर कान्होपात्राच्या समाधीचे आणि त्या वृक्षाचे दर्शन अत्यंत श्रद्धेने घेतात.

संत कान्होपात्रा यांचा उल्लेख एका 'आध्यात्मिक बंडखोर स्त्री' म्हणून नक्कीच करता येईल. तत्कालीन सामाजिक बंधने आणि व्यवसायाची परंपरा नाकारून केवळ ईश्वरासाठी आपले आयुष्य आणि रूप पणाला लावणाऱ्या त्या एक आदर्श वीरांगना आहेत.

विश्वकर्मा संत भोजलिंग

संत भोजलिंग (संत भोजलिंग काका) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत महत्त्वाचे, परंतु ऐतिहासिक नोंदींमध्ये काहीसे दुर्लक्षित राहिलेले श्रेष्ठ संत आहेत. त्यांचा जन्म 'सुतार' (विश्वकर्मा) समाजात झाला होता. इसवी सनाच्या १३ व्या शतकातील अत्यंत कर्मठ आणि जातीव्यवस्थेने ग्रासलेल्या काळात समतेचा विचार रुजवण्यामध्ये आणि विशेषतः संत ज्ञानेश्वर व त्यांच्या भावंडांना आधार देण्यामध्ये संत भोजलिंग काकांचे मोठे योगदान मानले जाते.

बालपण आणि पार्श्वभूमी

- काळ: संत भोजलिंग काका हे १२ व्या - १३ व्या शतकातील (अंदाजे जन्म शके ११४७ / इ.स. १२२५ च्या सुमारास) संत मानले जातात. ते संत ज्ञानेश्वर महाराजांचे समकालीन आणि वयाने त्यांच्यापेक्षा मोठे होते.
- समाज: त्यांचा जन्म सुतार (सुतार-विश्वकर्मा) समाजात झाला होता.
- वास्तव्य आणि समाधी: परभणी जिल्ह्यातील सोनपेठ तालुक्यातील पोहंडुळ येथे संत भोजलिंग काकांचे भव्य मंदिर आणि समाधी आहे. तिथे आजही भक्तांची मोठी मांदियाळी असते. यासोबतच, त्यांच्या कार्याचा मोठा भाग पुणे-आळंदी परिसरातही राहिला आहे.

संत ज्ञानेश्वर आणि भावंडांना दिलेला आधार

वारकरी संप्रदायाच्या काही अभ्यासकांच्या आणि मौखिक परंपरेनुसार संत भोजलिंग काका यांचे सर्वात मोठे आणि ऐतिहासिक कार्य म्हणजे त्यांनी संत ज्ञानेश्वर आणि त्यांच्या भावंडांना दिलेला भक्कम आधार.

- जेव्हा विडुलपंत आणि रुक्मिणीबाईंनी देहान्त प्रायश्चित्त घेतले, तेव्हा अत्यंत लहान वयात ही चारही भावंडे (निवृत्तीनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपानदेव, मुक्ताबाई) पोरकी झाली. तत्कालीन कर्मठ समाजाने त्यांना वाळीत टाकले होते आणि त्यांच्यावर अनेक बंधने लादली होती.
- अशा अत्यंत कठीण आणि संघर्षाच्या काळात संत भोजलिंग काकांनी या भावंडांना मायेचा आधार दिला, त्यांचे पालकत्व स्वीकारले आणि त्यांना समाजाच्या विरोधाला तोंड देण्याचे बळ दिले, असे अभ्यासक मानतात.
- संत ज्ञानेश्वरांनी जेव्हा आळंदीत संजीवन समाधी घेतली, त्या जागेसंदर्भातही काही अभ्यासक असा संदर्भ देतात की तिथे संत भोजलिंग काकांचे वास्तव्य किंवा त्यांची जागा होती, आणि ज्ञानेश्वर माऊलींनी तिथेच त्यांच्या चरणाशी समाधी घेतली. यावरून संत ज्ञानेश्वरांच्या मनात संत भोजलिंग काकांविषयी किती अपार आदर होता, याची प्रचिती येते.

सामाजिक आणि आध्यात्मिक कार्य

- समतेचा आणि स्वाभिमानाचा विचार: भोजलिंग काकांनी केवळ भजन-कीर्तन न करता तत्कालीन जाती-व्यवस्थेविरुद्ध आणि सामाजिक विषमतेविरुद्ध धाडसी भूमिका घेतली. शूद्र, बलुतेदार, सुतार आणि इतर अठरापगड जातींच्या लोकांना त्यांनी आत्मसन्मानाने जगण्याची शिकवण दिली.
- ज्ञानमार्गाचे रक्षणकर्ते: स्वतः फार मोठे लेखन केले नसले, तरी प्रज्ञावान व्यक्तींना (ज्ञानेश्वरांसारख्या संतांना) ज्ञानाचे कार्य करण्यासाठी प्रवृत्त करणे आणि प्रस्थापित धर्म-सत्तेविरुद्ध त्यांना ढाल बनून उभे राहणे, हे एक अत्यंत मोठे आणि धाडसी कार्य संत भोजलिंग काकांनी केले.

शासकीय सन्मान आणि वारसा (सद्यस्थिती)

इतिहासाच्या पानांवर जरी या महापुरुषाच्या कार्याला म्हणावी तशी प्रसिद्धी मिळाली नसली, तरी त्यांच्या विचारांचा वारसा आजही टिकून आहे आणि अलिकडच्या काळात त्यांच्या या महान कार्याचा मोठा गौरव होत आहे.

- महामंडळाची स्थापना: महाराष्ट्रातील सुतार समाजाच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी महाराष्ट्र शासनाने नुकतीच (२०२४-२०२५) "संत भोजलिंग काका सुतार समाज आर्थिक विकास महामंडळ" स्थापन केले आहे. समाजातील युवकांना रोजगार आणि प्रगतीची दिशा देण्यासाठी या महामंडळाला संत भोजलिंग काकांचे नाव देण्यात आले आहे.

संत भोजलिंग काका महाराज हे खऱ्या अर्थाने समाजाला दिशा देणारे, संतांचे संगोपन करणारे आणि वारकरी संप्रदायाच्या समतेच्या इमारतीचा एक अत्यंत भक्कम पाया होते. सुतार समाज आणि वारकरी संप्रदायात आजही त्यांचे स्मरण अत्यंत आदराने केले जाते.

निर्भय संत जगमित्र नागा

संत जगमित्र नागा (इ.स.तेरावे शतक)हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि प्रभावशाली संत आहेत. ते त्यांच्या निर्भय भक्तीसाठी आणि वन्यप्राण्यांशी असलेल्या त्यांच्या अनोख्या नात्यासाठी ओळखले जातात.

परिचय आणि काळ

- गाव: संत जगमित्र नागा हे परभणी जिल्ह्यातील परळी वैजनाथ (काही ठिकाणी अंबाजोगाईचा उल्लेख येतो.) परिसरातील रहिवासी होते.
- काळ: त्यांचा काळ साधारणपणे १३ व्या शतकातील असून ते संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव यांचे समकालीन मानले जातात.

'नागा' नावामागचा अर्थ

'नागा' या शब्दाचा अर्थ येथे 'नग्न' असा नसून, कोणत्याही भौतिक सुखाची किंवा वस्त्रांची आसक्ती नसलेले, पूर्णपणे विरक्त अवस्थेत राहणारे संत असा आहे. त्यांनी संसाराचा त्याग करून पूर्णपणे ईश्वराच्या भक्तीत स्वतःला झोकून दिले होते.

वाघाशी संबंधित चमत्कार (कथा)

संत जगमित्र नागा यांच्याबद्दलची सर्वात प्रसिद्ध कथा म्हणजे त्यांनी वाघाला पाळीव प्राण्याप्रमाणे पाळले होते.

- असे मानले जाते की, जेव्हा ते विठ्ठलाच्या भक्तीत तल्लीन असायचे, तेव्हा एक वाघ त्यांच्या रक्षणार्थ त्यांच्या झोपडीबाहेर बसलेला असे.
- एकदा गावकऱ्यांना त्यांच्या भक्तीचा प्रत्यय देण्यासाठी त्यांनी चक्क वाघाच्या पाठीवर बसून दर्शन दिले होते, अशी लोककथा प्रचलित आहे. यामुळेच त्यांना 'वाघरी' असेही संबोधले जाते.

भक्ती आणि कार्य

- ते पंढरपूरच्या वारीचे निष्ठावान वारकरी होते.
- त्यांची अभंग रचना जरी मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध असली, तरी त्यांच्या अभंगांतून निर्भयता, अद्वैत आणि विठ्ठल प्रेम दिसून येते.
- संत नामदेवांच्या 'तीर्थावळी' आणि इतर संतांच्या गाथांमध्ये जगमित्र नागा यांचा उल्लेख अत्यंत आदराने केला जातो.

समाधी

संत जगमित्र नागा यांची समाधी परळी वैजनाथ (जि. बीड) येथे आहे. आजही अनेक भाविक आणि वारकरी या ठिकाणी दर्शनासाठी जातात.

संत जगमित्र नागा हे संतांच्या मांदियाळीत अशा एका वर्गाचे प्रतिनिधित्व करतात, ज्यांनी निसर्ग, प्राणी आणि ईश्वर यांच्यात कसलाही भेदभाव केला नाही.

कर्मयोगी संत जोगा परमानंद

संत जोगा परमानंद (इ.स. १३ वे - १४ वे शतक) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत निष्ठावान, सात्त्विक आणि श्रेष्ठ संत होते. ते संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव यांचे समकालीन होते. वारकरी संप्रदायात त्यांना 'विठ्ठलाचे निस्सीम भक्त' आणि 'खरा परमानंद प्राप्त झालेले संत' म्हणून ओळखले जाते.

पार्श्वभूमी आणि व्यवसाय

- वास्तव्य: संत जोगा परमानंद हे सोलापूर जिल्ह्यातील बारशी या गावचे रहिवासी होते. (काही संदर्भानुसार त्यांचे मूळ गाव वेगळे असू शकते, परंतु बारशी ही त्यांची कर्मभूमी होती).
- व्यवसाय: त्यांचा जन्म 'तेली' समाजात झाला होता. तेलाचा घाणा चालवणे आणि तेल विकणे हा त्यांचा पिढीजात व्यवसाय होता.
- भक्तीची ओढ: व्यवसायाने तेली असले तरी त्यांचे मन सतत पांडुरंगाच्या भक्तीत रमलेले असायचे. घाणा चालवताना बैलाच्या गळ्यातील घंटीच्या आवाजातही त्यांना विठ्ठलाचाच नाद ऐकू येत असे.

विठ्ठलाची अनन्यसाधारण भक्ती

जोगा परमानंद हे पांडुरंगाच्या सगुण भक्तीत इतके तल्लीन असायचे की त्यांना देहभानाचे विस्मरण होत असे. त्यांच्या भक्तीबद्दल एक प्रसिद्ध आख्यायिका वारकरी संप्रदायात सांगितली जाते:

- ते पंढरपूरला विठ्ठलाच्या दर्शनासाठी गेले असताना, तिथेच भजनात इतके रंगले की त्यांना स्वतःच्या घराची आणि व्यवसायाची शुद्ध राहिली नाही.

- असे म्हणतात की, आपल्या भक्ताची अडचण ओळखून साक्षात पांडुरंगाने जोगा परमानंद यांचे रूप घेतले आणि त्यांच्या घरी जाऊन त्यांचा 'तेलाचा घाणा' चालवला, जेणेकरून त्यांच्या संसाराचे नुकसान होऊ नये. यावरून त्यांच्या भक्तीचा अधिकार किती मोठा होता, हे लक्षात येते.

साहित्यिक संपदा आणि रूपकांचा वापर

इतर व्यावसायिक संतांप्रमाणेच (उदा. सावता माळी, नरहरी सोनार), जोगा परमानंद यांनीही आपल्या व्यवसायातील साधनांचा वापर करून अध्यात्माचे गूढ अर्थ समजावून सांगितले आहेत.

- प्रसिद्ध अभंग:

"विठ्ठल नामाचा लावला घाणा । देह हा अर्पिला चरणा ॥
शांतीचा हा खुंट जळ डोई लाऊ । अहंकाराची शेंडी कापू ॥"

(येथे ते आपला देह हा घाणा मानून त्यात विठ्ठलाच्या नामाचे तेल काढत आहेत, असे रूपक वापरतात.)

- त्यांच्या अभंगांतून 'द्वैत' विसरून 'अद्वैता'चा आनंद (परमानंद) कसा घ्यावा, याचे मार्गदर्शन मिळते. त्यांच्या नावातील 'परमानंद' हे शब्द त्यांच्या आत्मिक आनंदाचे प्रतीक आहेत.

वारकरी संप्रदायातील स्थान

- समतेचा विचार: तेली समाजातून येऊनही त्यांनी आपल्या शुद्ध आचरणाने आणि भक्तीने वारकरी संप्रदायातील सर्व संतांचे प्रेम मिळवले.

- संतांचा सहवास: संत ज्ञानेश्वर आणि नामदेवांच्या तीर्थयात्रेच्या वेळी आणि पंढरपुरातील संत मेळाव्यात जोगा परमानंद यांचा सक्रीय सहभाग असे.

समाधी

संत जोगा परमानंद यांची समाधी सोलापूर जिल्ह्यातील बारशी येथे आहे. आजही तिथे त्यांचे मंदिर असून भाविक मोठ्या संख्येने दर्शनासाठी जातात.

आपल्या दैनंदिन कष्टातून आणि श्रमातून ईश्वराला कसे प्राप्त करावे, हे संत जोगा परमानंद यांच्या जीवनावरून शिकायला मिळते. ते खऱ्या अर्थाने कर्मयोगी संत होते.

भगवद भक्त संत सेना न्हावी

संत सेना न्हावी (इ.स. १३ वे - १४ वे शतक) हे भारतातील भक्ती चळवळीतील आणि विशेषतः वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत श्रेष्ठ आणि लोकप्रिय संत होते. त्यांच्या जीवनकार्याकडे आणि अभंग रचनेकडे पाहिल्यास, उत्तरेकडील भक्ती परंपरा आणि महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदाय यांच्यातील समन्वयाचे एक अत्यंत महत्त्वाचे सूत्र हाती लागते, जे कोणत्याही साहित्यिक किंवा भाषिक अनुसंधानासाठी एक अत्यंत रंजक आणि अभ्यासाचा विषय ठरू शकते.

पार्श्वभूमी आणि वास्तव्य

- जन्म आणि गाव: संत सेना महाराज हे मूळचे मध्य प्रदेशातील बांधवगड येथील रहिवासी होते, असे बहुतांश अभ्यासक मानतात.
- व्यवसाय: त्यांचा जन्म 'न्हावी' (नाभिक) समाजात झाला होता. ते बांधवगडच्या राजाच्या दरबारात राजाची दाढी (हजामत) करण्याचे काम करत असत.
- भक्तीची ओढ: ते विठ्ठलाचे (किंवा श्रीहरीचे) परमभक्त होते. साधुसंतांची सेवा करणे, कीर्तन ऐकणे आणि रात्रंदिवस ईश्वराचे नामस्मरण करणे हाच त्यांचा श्वास होता.

ईश्वराची कृपा आणि प्रख्यात आख्यायिका

संत सेना महाराजांच्या जीवनातील एक प्रसंग वारकरी संप्रदायात अत्यंत भक्तिभावाने सांगितला जातो:

- कीर्तनातील तल्लीनता: एके दिवशी सेना महाराज आपल्या घरी साधुसंतांसोबत भजनात आणि कीर्तनात इतके तल्लीन झाले की, त्यांना राजाच्या दरबारात जाण्याचे भानच राहिले नाही.
- राजाचा क्रोध आणि ईश्वराची धाव: इकडे दरबारात राजा सेना महाराजांची वाट पाहून संतापला होता. आपल्या भक्ताला राजाच्या क्रोधापासून वाचवण्यासाठी साक्षात ईश्वराने (पांडुरंगाने) 'सेना न्हावी' यांचे रूप धारण केले आणि तो राजाच्या दरबारात हजर झाला.
- राजाला साक्षात्कार: ईश्वराने जेव्हा राजाच्या डोक्याला तेलाची मालिश करण्यास सुरुवात केली, तेव्हा राजाला अत्यंत शांत आणि अलौकिक असा आनंद मिळू लागला. राजाने जेव्हा समोरच्या आरशात पाहिले, तेव्हा त्याला सेना महाराजांच्या जागी साक्षात 'चतुर्भुज श्रीविष्णूचे' दर्शन झाले. राजा आश्चर्यचकित झाला.
- वैराग्य: नंतर जेव्हा खरे सेना महाराज घाबरत घाबरत दरबारात आले, तेव्हा राजा त्यांच्या पायावर पडला आणि म्हणाला, "तुमच्यामुळे मला आज साक्षात ईश्वराचे दर्शन झाले." या प्रसंगानंतर सेना महाराजांनी राजदरबारातील नोकरी सोडून दिली आणि आपले संपूर्ण आयुष्य ईश्वराच्या भक्तीसाठी समर्पित केले.

साहित्यिक संपदा आणि रूपकांचा वापर

श्रीसकलसंतगाथेत संत सेना न्हावी यांच्या नावावर अभंग व गौळणी धरून १४३ रचना उपलब्ध आहेत. भाषेच्या आणि साहित्याच्या अंगाने विचार केल्यास, संत सेना महाराजांचे अभंग अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतात. संत सावता माळी किंवा संत नरहरी सोनार यांच्याप्रमाणेच, सेना महाराजांनीही आपल्या दैनंदिन व्यवसायातील साधनांचा अत्यंत कल्पकतेने 'रूपक' म्हणून वापर केला आणि त्यातून वेदान्त व तत्त्वज्ञान अत्यंत सोप्या भाषेत उलगडून दाखवले.

- प्रसिद्ध अभंग आणि त्यातील अर्थ:

"आम्ही वारीक वारीक । करू हजामत बारीक ॥

विवेक दर्पण आयना दाऊ । वैराग्य चिमटा भावें राहू ॥

शांती जळ डोई लाऊ । अहंकाराची शेंडी कापू ॥"

(अर्थ: आम्ही ईश्वराचे न्हावी आहोत आणि आम्ही माणसाच्या मनातील विकारांची अत्यंत बारकाईने हजामत करतो. आम्ही माणसाला 'विवेकाचा' (ज्ञानाचा) आरसा दाखवतो, 'वैराग्याचा' चिमटा लावतो. मनाला 'शांतीचे' पाणी लावून आम्ही माणसाच्या 'अहंकाराची' शेंडी कापून टाकतो.)

हे रूपक मराठी भाषेच्या प्रगल्भतेचे आणि संतांच्या सखोल निरीक्षण शक्तीचे एक उत्तम उदाहरण आहे.

वारकरी संप्रदाय आणि शिख धर्मातील स्थान

- गुरु ग्रंथ साहेब: संत सेना महाराजांच्या भक्तीची आणि ज्ञानाची महती इतकी मोठी होती की, शिखांचा पवित्र ग्रंथ असलेल्या 'श्री गुरु ग्रंथ साहेब' मध्ये संत सेना महाराजांचे अभंग (शब्द) अत्यंत आदराने समाविष्ट करण्यात आले आहेत. शिख बांधव त्यांना 'भगत सैनजी' म्हणून पुजतात.
- वारकरी गाथा: महाराष्ट्रातील 'सकल संत गाथे'मध्येही त्यांचे अभंग पाहायला मिळतात. संत नामदेव आणि इतर महाराष्ट्रीय संतांच्या संपर्कातून सेना महाराजांचा वारकरी संप्रदायाशी घनिष्ट संबंध आला असावा आणि त्यांचे विचार महाराष्ट्रात सर्वदूर पोहोचले असावेत, असे मानले जाते. जाती-धर्माच्या आणि प्रांताच्या भिंती ओलांडून संपूर्ण भारताला भक्तीच्या एकाच धाग्यात बांधण्याचे जे महान कार्य तत्कालीन संत मांदियाळीने केले, त्यात संत सेना महाराजांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. नाभिक समाज आजही त्यांना आपले आराध्य दैवत मानतो.

विद्वान संत परिसा भागवत

संत परिसा भागवत (इ.स. १३ वे - १४ वे शतक) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत विद्वान आणि चमत्कारिक अनुभवांतून भक्तीकडे वळलेले श्रेष्ठ संत होते. ते संत नामदेव महाराजांचे समकालीन आणि निकटवर्तीय शिष्य होते. त्यांच्या जीवनातील परिवर्तनाचा प्रसंग 'अहंकाराचा त्याग करून भक्ती कशी श्रेष्ठ ठरते' याचे एक उत्तम उदाहरण मानले जाते.

पार्श्वभूमी आणि विद्वत्ता

- वास्तव्य: संत परिसा भागवत हे सोलापूर जिल्ह्यातील पंढरपूर येथील रहिवासी होते.
- विद्वत्ता: ते जातीने ब्राह्मण होते आणि वेदांचे, पुराणांचे गाढे अभ्यासक होते. त्यांच्या विद्वत्तेमुळे त्यांना 'भागवत' ही पदवी मिळाली होती.
- परिस रत्नाची प्राप्ती: अशी आख्यायिका आहे की, त्यांनी रुक्मिणी मातेची (विड्डलाची पत्नी) कठोर तपश्चर्या करून त्यांच्याकडून 'परिस' प्राप्त केला होता. (परिस हा असा दगड मानला जातो ज्याच्या स्पर्शाने लोखंडाचे सोने होते). या परिसामुळे त्यांच्याकडे अमाप संपत्ती होती, परंतु त्यांच्या मनात आपली विद्वत्ता आणि परिस या दोन्ही गोष्टींचा मोठा अहंकार होता.

परिवर्तनाचा प्रसंग (परिस आणि नामदेव महाराज)

परिसा भागवत यांच्या जीवनात संत नामदेव महाराजांमुळे मोठे परिवर्तन झाले. या संदर्भात एक प्रसिद्ध कथा सांगितली जाते:

- परिसा भागवत यांची पत्नी आणि नामदेवांची पत्नी (राजई) या मैत्रिणी होत्या. एकदा परिसा भागवतांच्या पत्नीने राजईला तो 'परिस' दाखवला आणि

सांगितले की याच्यामुळे आम्हाला कशाचीही कमतरता नाही. राजईने ही गोष्ट नामदेवांना सांगितली.

- नामदेवांनी तो परिस मागवून घेतला आणि क्षणाचाही विचार न करता तो चंद्रभागेच्या वाळवंटात फेकून दिला. ही बातमी समजताच परिसा भागवत संतापले आणि नामदेवांकडे आपला परिस मागू लागले.
- नामदेव महाराज त्यांना चंद्रभागेच्या तीरावर घेऊन गेले आणि त्यांनी वाळवंटातील मूठभर दगड-धोंडे उचलून परिसा भागवतांच्या समोर धरले. ते सर्व दगड 'परिस' झाले होते!
- नामदेव म्हणाले, "हे घ्या तुमचे परिस, तुम्हाला हवे तितके न्या." हे पाहून परिसा भागवतांचे डोळे उघडले. त्यांना जाणीव झाली की, ज्या नामदेवांच्या स्पर्शाने साधे दगडही परिस होतात, त्यांची विठ्ठलभक्ती आणि नामस्मरण हे भौतिक संपत्तीपेक्षा कितीतरी श्रेष्ठ आहे.

विठ्ठलभक्ती आणि शिष्यत्व

या प्रसंगानंतर परिसा भागवतांनी आपला सर्व अहंकार सोडून दिला आणि ते संत नामदेवांचे शिष्य झाले. त्यांनी आपली विद्वत्ता विठ्ठलाच्या चरणी अर्पण केली.

- त्यांनी अनेक अभंग रचले असून, त्यात त्यांनी नामदेव महाराजांचे आणि विठ्ठलाचे मोठेपण वर्णिले आहे.
- त्यांच्या अभंगात 'नाम' आणि 'भक्ती' या विषयांना प्राधान्य दिले आहे.

साहित्यिक संपदा

संत परिसा भागवत यांचे सुमारे ३० ते ४० अभंग उपलब्ध आहेत. त्यांच्या अभंगांच्या शेवटी "परिसा म्हणे..." अशी नाममुद्रा आढळते. विद्वान असूनही त्यांच्या अभंगांची भाषा अत्यंत रसाळ आणि भक्तीने ओथंबलेली आहे.

समाधी

संत परिसा भागवत यांची समाधी पंढरपूर येथे विठ्ठल मंदिराच्या परिसरातच आहे. विठ्ठल मंदिराच्या पश्चिम दरवाजाजवळ (नामदेव पायरीच्या विरुद्ध दिशेला) त्यांची समाधी असल्याचे सांगितले जाते.

पंडित असूनही संतांच्या सहवासात आल्यावर मनाचा मोठेपणा कसा प्राप्त होतो, याचे संत परिसा भागवत हे एक आदर्श उदाहरण आहेत. संत परिसा भागवत हे संतांच्या सामाजिक समन्वयाचे (ब्राह्मण आणि बहुजन संत संवाद) उत्तम उदाहरण आहे.

सेवाभावी संत काशिबा गुरव

संत काशिबा गुरव (इ.स. १३ वे - १४ वे शतक) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत निष्ठावान आणि 'सेवाभावी' संत म्हणून ओळखले जातात. ते संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव यांच्या मांदियाळीतील एक महत्त्वाचे संत होते. पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरात राहून त्यांनी ईश्वराची जी 'नित्य सेवा' केली, ती वारकरी परंपरेत आदर्श मानली जाते.

पार्श्वभूमी आणि कर्तव्य

- व्यवसाय: त्यांचा जन्म 'गुरव' समाजात झाला होता. परंपरेनुसार, मंदिरातील पूजा-अर्चा, फुलांची मांडणी आणि वाद्यांची सेवा करणे हे त्यांचे कार्य होते.
- वास्तव्य: ते पंढरपूरचेच रहिवासी होते. विठ्ठलाच्या चरणी त्यांनी स्वतःला पूर्णपणे वाहून घेतले होते.

सेवेतील भक्ती (कर्मयोग)

संत काशिबा गुरव यांची भक्ती ही 'सेवेच्या' रूपातील होती. ते मानत असत की, विठ्ठलाची पाद्यपूजा करणे, गाभारा स्वच्छ ठेवणे आणि देवाला सुगंधी फुलांनी सजवणे हीच खरी भक्ती आहे.

- नामदेवांचे सान्निध्य: ते संत नामदेवांचे निकटवर्तीय होते. नामदेवांच्या कीर्तनात ते सहभागी होत आणि पांडुरंगाच्या नामात तल्लीन होत असत.
- निरहंकारी वृत्ती: मंदिरात सेवा करताना त्यांच्या मनात कधीही 'मी पुजारी आहे' असा अहंकार नसे. ते स्वतःला विठ्ठलाचे एक सामान्य सेवक मानत.

साहित्यिक संदर्भ

काशिबा गुरव यांनी स्वतः फार मोठ्या प्रमाणावर ग्रंथलेखन केले नसले, तरी त्यांचे काही अभंग उपलब्ध आहेत. त्यांच्या अभंगांमध्ये विठ्ठलाच्या रूपाचे वर्णन आणि सेवेचा आनंद व्यक्त होतो.

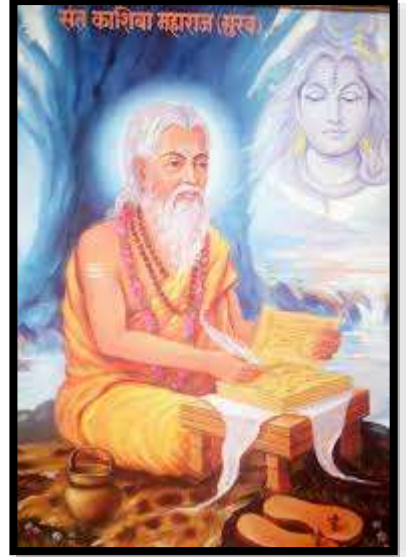
- ते आपल्या अभंगाच्या शेवटी "काशिबा म्हणे" अशी नाममुद्रा वापरत असत.
- संतांच्या चरित्राचे लेखन करणाऱ्या संत महीपतींनी 'भक्तविजय' ग्रंथात काशिबा गुरव यांच्या भक्तीचा आणि त्यांच्या निष्ठेचा गौरव केला आहे.

समाधी

संत काशिबा गुरव यांची समाधी पंढरपूर येथे विठ्ठल मंदिराच्या परिसरातच असल्याचे सांगितले जाते. मंदिरात सेवा करणाऱ्या आणि वारकरी संप्रदायाची परंपरा जतन करणाऱ्या गुरव समाजात काशिबा महाराजांना अत्यंत मानाचे स्थान आहे.

संतांच्या 'व्यावसायिक आणि आध्यात्मिक' मेळ याचे संत काशिबा गुरव हे एक उत्तम उदाहरण आहेत.

मंदिरातील दैनंदिन 'उपचार' आणि 'सेवा' ही कशी एका श्रेष्ठ आध्यात्मिक उंचीवर नेली जाऊ शकते, हे त्यांच्या जीवनावरून स्पष्ट होते.

नाथयोगी संत गहिनीनाथ

संत गहिनीनाथ (इ.स. १२-१३ वे शतक) हे नाथ संप्रदायातील नऊ नाथांपैकी (नवनाथ) एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि सिद्ध पुरुष मानले जातात. वारकरी संप्रदायाची मुळे ज्या नाथ परंपरेत आहेत, त्या परंपरेतील ते एक भक्कम दुवा आहेत. गहिनीनाथ हे नाव 'गहन' (खोल, गूढ) यावरून आले असून, ते 'गैबीपीर' नावानेही पूजले जातात, जे त्यांच्या अलौकिक शक्तींचे द्योतक आहे.

परिचय आणि परंपरा

- गुरु-शिष्य परंपरा: गहिनीनाथ हे श्री गोरक्षनाथांचे (गोरखनाथ) पट्टशिष्य होते.
- निवृत्तीनाथांचे गुरु: संत ज्ञानेश्वरांचे थोरले बंधू संत निवृत्तीनाथ यांचे गुरु गहिनीनाथ होते. गहिनीनाथांनीच निवृत्तीनाथांना ब्रह्मविद्येचा उपदेश केला आणि तीच परंपरा पुढे ज्ञानेश्वरांच्या माध्यमातून वारकरी संप्रदायाचा पाया ठरली.
- स्थान: बीड जिल्ह्यातील चिंचोली (गहिनीनाथ गड) हे त्यांचे प्रमुख तपोस्थान आणि समाधी स्थळ मानले जाते.

आध्यात्मिक कार्य आणि शिकवण

- भक्ती आणि योगाचा संगम: गहिनीनाथांनी नाथ संप्रदायाचा कठीण योगमार्ग आणि जनसामान्यांचा भक्तीमार्ग यांचा सुरेख समन्वय साधला.
- उपदेश: त्यांनी निवृत्तीनाथांना उपदेश करताना सांगितले होते की, "ही कृष्णभक्तीची आणि अद्वैताची गुढी जनमानसात उभारा." याच प्रेरणेतून वारकरी पंथाची वैचारिक बैठक तयार झाली.

- साहित्य: 'गहिनीनाथ सोपान' किंवा त्यांच्या नावाने प्रचलित असलेले काही अभंग आणि पदे आजही नाथ आणि वारकरी परंपरेत गायली जातात.

गहिनीनाथ गड (चिंचोली)

बीड आणि अहमदनगर जिल्ह्याच्या सीमेवर सावरगाव (ता. आष्टी) जवळ चिंचोली येथे गहिनीनाथ गड आहे.

- या गडाला 'नाथ संप्रदायाची काशी' असेही म्हटले जाते.
- दरवर्षी येथे मोठी यात्रा भरते आणि अनेक पालख्या दर्शनासाठी येतात.
- संप्रदायानुसार, येथेच गहिनीनाथांनी निवृत्तीनाथांना अनुग्रह दिला होता.

साहित्यातील उल्लेख

संत ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी'च्या शेवटी आपल्या गुरुपरंपरेचा उल्लेख करताना गहिनीनाथांचे नाव अत्यंत आदराने घेतले आहे:

"तेणे गहिनीनाथाते दिधले | जेणे सुखाचा शेला पांघरविले ||"

(अर्थ: गोरक्षनाथांनी गहिनीनाथांना उपदेश केला, ज्यांनी संपूर्ण जगाला सुखाचा (ब्रह्मविद्येचा) शेला पांघरविला.)

नाथ संप्रदायात गहिनीनाथांना 'करंगळीचा अवतार' मानले जाते. कठीण योगसाधना सोपी करून ती भक्तीच्या माध्यमातून लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचे मोठे श्रेय त्यांना जाते.

प्रभावी सिद्ध पुरुष संत सत्यमलनाथ

संत सत्यमलनाथ (इ.स. सतरावे शतक) हे संत ज्ञानेश्वरांनंतरचे नाथ संप्रदायातील एक अत्यंत प्रभावी आणि सिद्ध पुरुष मानले जातात. विशेषतः महाराष्ट्रातील बीड आणि अहमदनगर जिल्ह्यांच्या परिसरात त्यांच्या कार्याचा मोठा प्रभाव आहे.

परिचय आणि परंपरा

- परंपरा: ते नाथ संप्रदायातील 'नाथ' परंपरेचे अनुयायी आहेत. नाथ संप्रदायात ज्याप्रमाणे नऊ नाथ आणि ८४ सिद्ध मानले जातात, त्याच परंपरेचा विस्तार त्यांनी पुढे नेला.
- गहिनीनाथांशी संबंध: काही संदर्भानुसार, सत्यमलनाथ हे गहिनीनाथांच्या परंपरेतील मानले जातात. नाथ संप्रदायाचा प्रसार करताना त्यांनी भक्ती आणि योग यांचा समन्वय साधला.

मुख्य स्थान : सत्यमल गड

- स्थान: अहमदनगर जिल्ह्यातील पाथर्डी तालुक्यातील किंवा बीड जिल्ह्याच्या सीमेलगत असलेल्या डोंगराळ भागात 'सत्यमल गड' हे त्यांचे प्रमुख तपोस्थान आणि समाधी स्थळ आहे.
- महत्त्व: हा गड भाविकांसाठी आणि नाथ संप्रदायाच्या अनुयायांसाठी अत्यंत पवित्र मानला जातो. गहिनीनाथ गडाच्या जवळच हे स्थान असल्याने या परिसराला 'नाथगड परिसर' असेही म्हणतात.

सामाजिक आणि धार्मिक कार्य

- लोकजागृती: सत्यमलनाथांनी समाजातील अज्ञान दूर करण्यासाठी आणि नीतिमतेचा प्रसार करण्यासाठी कार्य केले.

- दुष्काळात मदत: स्थानिक लोककथांनुसार, त्या काळात पडलेल्या दुष्काळात त्यांनी आपल्या सिद्धीने आणि लोकसहभागातून लोकांसाठी पाण्याचे स्रोत निर्माण केले किंवा अन्नदान केले, अशा कथा प्रचलित आहेत.
- पशू-पक्षी प्रेम: त्यांच्याबद्दल असे सांगितले जाते की, त्यांचे निसर्गावर आणि पशू-पक्ष्यांवर प्रचंड प्रेम होते. आजही गडावर गेल्यास तिथल्या शांत आणि निसर्गरम्य वातावरणात त्याची प्रचिती येते.

वाङ्मय

सत्यमलनाथांनी 'सिद्धांतरहस्य' या ग्रंथाचे लेखन केले आहे. या ग्रंथाची निर्मिती शके १६०२ मधील असून या ग्रंथात एकूण १६ हजार श्लोक आहेत. या ग्रंथाचा उल्लेख 'ललित प्रबंध' असाही केला जातो. या वेदान्त निरूपण हा या ग्रंथाचा मुख्य विषय आहे. ग्रंथात ज्ञानेश्वरस्तुती देखील केलेली आहे. नाथ संप्रदायात या ग्रंथाचे विशेष महत्त्व आहे.

यात्रा आणि उत्सव

- सत्यमल गडावर दरवर्षी मोठी यात्रा भरते. विशेषतः नाथ षष्ठी किंवा महाशिवरात्रीच्या काळात भाविकांची मोठी गर्दी असते.
- वारकरी आणि नाथ पंथीयांच्या पालख्या या गडावर दर्शनासाठी येत असतात.

'सत्यमलनाथ' हे या नाथ-परंपरेतील एक महत्त्वाचे उप-केंद्र ठरतात. त्यांच्याबद्दल अधिक लिखित साहित्य दुर्मिळ असले, तरी मौखिक परंपरा आणि लोकसाहित्यात (ओव्या, भारुडे) त्यांचे नाव मोठ्या आदराने घेतले जाते.

दीनबंधु संत दामाजीपंत

संत दामाजीपंत(शालिवाहन शके १३०० ते १३८२) हे महाराष्ट्रातील एक अत्यंत कनवाळू, दानशूर आणि विठ्ठलाचे निस्सीम भक्त म्हणून ओळखले जाणारे थोर संत होते. दुष्काळात हजारो भुकेल्यांना स्वतःच्या जिवाची पर्वा न करता जीवदान देणारे आणि ज्यांच्यासाठी साक्षात पांडुरंगाला 'विठ्या महार' बनून दरबारात हिशेब चुकता करण्यासाठी यावे लागले, असे हे परमभक्त होते.

कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि कार्य

- वास्तव्य: संत दामाजीपंत हे सोलापूर जिल्ह्यातील मंगळवेढा येथील रहिवासी होते.
- नोकरी (अधिकार पद): ते बिदरच्या बहामनी सुलतानाच्या (काही उल्लेखांनुसार आदिलशाहीच्या) दरबारात मंगळवेढ्याचे 'कमावीसदार' (महसूल अधिकारी / मामलेदार) म्हणून कार्यरत होते. त्यांच्याकडे मंगळवेढ्यातील सरकारी तिजोरी आणि धान्याच्या कोठाराची प्रमुख जबाबदारी होती.
- स्वभाव: ते अत्यंत दयाळू आणि सात्त्विक वृत्तीचे होते. त्यांच्या घरी दररोज अतिथी आणि गरिबांना अन्नदान केले जायचे. अतिथींना जेवू घातल्याशिवाय ते स्वतः कधीही अन्न ग्रहण करत नसत.

दुर्गाडीचा भयंकर दुष्काळ आणि धान्य कोठार वाटप

- दुष्काळ (इ.स. १४६८): दामाजीपंतांच्या कारकिर्दीत शके १३९० (इ.स. १४६८) च्या सुमारास महाराष्ट्रात सलग बारा वर्षे चाललेला एक अत्यंत भयंकर दुष्काळ पडला. यालाच इतिहासात 'दुर्गाडीचा दुष्काळ' किंवा

'दामाजीपंतांचा दुष्काळ' म्हणून ओळखले जाते. अन्नावाचून लोक तडफडून मरू लागले होते.

- अन्नदानाची विनंती: एकदा एका भुकेल्या ब्राह्मणाने (किंवा कुटुंबाने) दामाजीपंतांकडे अन्नाची याचना केली. दुष्काळामुळे लोकांचे होणारे हाल आणि मृत्यू दामाजीपंतांना पाहावले नाहीत.
- कोठार खुले करणे: प्रजेचे प्राण वाचवणे हे राजाचे आणि अधिकाऱ्यांचे पहिले कर्तव्य आहे, या भावनेतून त्यांनी सुलतानाच्या परवानगीची वाट न पाहता मंगळवेढ्याचे सरकारी धान्याचे कोठार जनतेसाठी खुले केले. हजारो भुकेल्या लोकांनी ते धान्य नेले आणि त्यांचे प्राण वाचले.

सुलतानाचा राग आणि पांडुरंगाचा चमत्कार

- अटकेचा आदेश: दामाजीपंतांनी सरकारी धान्य वाटून टाकल्याची बातमी काही विरोधकांनी बिदरच्या सुलतानापर्यंत पोहोचवली. सुलतान संतापला आणि त्याने दामाजीपंतांना अटक करून बिदरला हजर करण्याचा आदेश दिला.
- दामाजीपंतांची अटक: सैनिकांनी दामाजीपंतांना अटक केली. प्रवासात त्यांनी पंढरपूरला जाऊन आपल्या विठ्ठलाचे शेवटचे दर्शन घेतले आणि "आता तूच यातून मार्ग काढ," अशी प्रार्थना केली.
- विठ्या महार आणि सुवर्णमुद्रा: आपल्या भक्ताला संकटात पाहून साक्षात विठ्ठलाने एका सामान्य सेवकाचे रूप धारण केले. स्वतःचे नाव 'विठ्या महार' असे सांगून तो बिदरच्या दरबारात गेला. त्याने दामाजीपंतांच्या नावे असलेल्या धान्याच्या पूर्ण किमतीएवढ्या सुवर्णमुद्रा (होन) सुलतानासमोर हजर केल्या आणि सुलतानाकडून दामाजीपंतांची सुटकेची पावती (रसीद) घेतली.

सुलतानाचा साक्षात्कार आणि वैराग्य

- जेव्हा दामाजीपंत सुलतानाच्या दरबारात पोहोचले, तेव्हा सुलतानाने त्यांना आदराने वागवले आणि सांगितले की, "तुमच्या 'विठ्या' नावाच्या सेवकाने धान्याचे सर्व पैसे भरले आहेत."
- दामाजीपंतांना मोठे आश्चर्य वाटले, कारण त्यांचा असा कोणताही सेवक नव्हता. त्यांना क्षणात समजले की आपल्या भक्ताला वाचवण्यासाठी साक्षात विठ्ठलानेच हे रूप घेतले होते आणि सुलतानालाही जेव्हा ही जाणीव झाली, तेव्हा तो दामाजीपंतांच्या पाया पडला.
- सुलतानाने त्यांना पुन्हा सन्मानाने नोकरीवर रुजू होण्यास सांगितले. परंतु, ज्या पांडुरंगाला आपल्यासाठी वेठबिगारी करावी लागली, त्या पांडुरंगाला सोडून आता कोणतीही नोकरी न करण्याचा निर्णय दामाजीपंतांनी घेतला.
- त्यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला आणि आपले उर्वरित सर्व आयुष्य पंढरपूर येथे विठ्ठलाच्या भक्तीत आणि कीर्तन करण्यात व्यतीत केले.

आजही मंगळवेढा आणि पंढरपूर येथे दामाजीपंतांच्या या महान त्यागाची आणि भक्तीची आठवण अत्यंत आदराने काढली जाते.

विठ्ठलसखी संत सखूबाई

संत सखूबाई (इ.स. १४ वे शतक) या महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत महत्त्वाच्या आणि थोर संत कवयित्री होत्या. त्यांच्या भक्तीची ओढ इतकी प्रबळ होती की, साक्षात विठ्ठलाने त्यांचे रूप घेऊन त्यांचे घरकाम केल्याच्या कथा वारकरी साहित्यात प्रसिद्ध आहेत.

वैयक्तिक जीवन

- **गाव:** संत सखूबाई या सातारा जिल्ह्यातील कराड जवळील 'रुक्मिणी पंढरी' (काही संदर्भांनुसार कराडचेच क्षेत्र) येथील होत्या असे मानले जाते.
- **कौटुंबिक पार्श्वभूमी:** त्यांचा विवाह एका कडक शिस्तीच्या आणि धार्मिक नसलेल्या कुटुंबात झाला होता. त्यांचे पती आणि सासू-सासरे अत्यंत जाचक स्वभावाचे होते. तिच्या पतीचे नाव दिगंबर असे होते.

भक्ती आणि संघर्ष

- सखूबाईंचे मन बालपणापासूनच विठ्ठल भक्तीत रमलेले होते. त्यांना पंढरीच्या वारीला जाण्याची तीव्र इच्छा होती, मात्र त्यांच्या सासरच्या लोकांचा त्यास सक्त विरोध होता.
- असे म्हटले जाते की, एकदा वारीला जाण्यासाठी हट्ट केल्यामुळे त्यांच्या सासरच्यांनी त्यांना एका खांबाला बांधून ठेवले होते.

विठ्ठलाचे साहाय्य (श्रद्धा आणि चमत्कार)

- वारकरी परंपरेतील कथेनुसार, सखूबाईंची व्याकुळता पाहून पांडुरंग स्वतः सखूबाईंचे रूप घेऊन त्यांच्या घरी आले.

- देवाने सखूबाईंची सुटका केली आणि त्यांना वारीला जाण्यास सांगितले, तर स्वतः सखूबाई बनून त्यांच्या सासरी सर्व कष्टप्रद घरकामे केली.
- जेव्हा खऱ्या सखूबाई वारी करून परतल्या, तेव्हा देवाने आपले मूळ रूप धारण केले. ही कथा सखूबाईंच्या निस्सीम भक्तीचे प्रतीक मानली जाते.

साहित्यिक योगदान

संत सखूबाईंनी अनेक अभंग रचले आहेत. उदा. "पंढरीची वारी आहे माझे मनी। कधी पाहिन नयनी विठ्ठल रूपा॥"

त्यांच्या अभंगांमध्ये प्रामुख्याने खालील वैशिष्ट्ये आढळतात:

- **आर्तता:** विठ्ठलाला भेटण्याची तीव्र ओढ आणि व्याकुळता त्यांच्या काव्यातून जाणवते.
- **स्त्री जाणीवा:** सासुरचे जाच आणि त्यातूनही ईश्वराकडे लागलेली ओढ याचे चित्रण त्यांनी केले आहे.
- **उदात्त भक्ती:** "देही असून विदेही" असण्याची अवस्था त्यांच्या रचनांमध्ये दिसते.

सामाजिक महत्त्व

संत सखूबाईंनी प्रतिकूल परिस्थितीतही आपली भक्ती सोडली नाही. वारकरी संप्रदायात महिलांना मिळालेले स्थान आणि त्यांच्या भक्तीचा अधिकार सखूबाईंच्या चरित्रातून अधोरेखित होतो. महाराष्ट्रातील स्त्रियांसाठी त्या आजही धैर्याचे आणि भक्तीचे एक मोठे प्रेरणास्थान आहेत.

तेजस्वी संत भानुदास

संत भानुदास (इ.स. १४४८ ते १५१३) हे वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत तेजस्वी आणि महत्त्वाचे संत मानले जातात. ते संत एकनाथ महाराजांचे पणजोबा होते. पंढरपूरचा विठ्ठल जेव्हा विजयनगरला नेला गेला होता, तेव्हा त्याला पुन्हा पंढरपूरला आणण्याचे महान कार्य त्यांनी केले, अशी त्यांची ख्याती आहे.

जन्म आणि काळ

- काळ: १५ वे शतक (इ.स. १४४८ ते १५१३).
- जन्म: पैठण (जि. छत्रपती संभाजीनगर) येथे एका देशस्थ ब्राह्मण कुटुंबात झाला.
- त्यांचे घराने सूर्योपासक होते, म्हणून त्यांचे नाव 'भानुदास' (सूर्याचा दास) ठेवले गेले होते.

विठ्ठल भक्ती आणि विजयनगरचा प्रसंग

संत भानुदासांच्या आयुष्यातील सर्वात महत्त्वाची घटना म्हणजे विठ्ठल मूर्ती परत आणणे.

- विजयनगरचा राजा कृष्णदेवराय याने भक्तीपोटी पंढरपूरच्या विठ्ठलाची मूर्ती आपल्या राज्यात (हंपी येथे) नेली होती.
- यामुळे पंढरपूर पोरके झाले होते. तेव्हा भानुदासांनी प्रतिज्ञा केली की, "मी पांडुरंगाला परत घेऊन येईन, अन्यथा प्राण अर्पण करीन."

- ते विजयनगरला गेले. त्यांच्या निस्सीम भक्तीने आणि आर्ततेने प्रसन्न होऊन विठ्ठलाने त्यांना दर्शन दिले. राजा कृष्णदेवरायलाही आपली चूक उमजली आणि त्याने सन्मानाने मूर्ती भानुदासांकडे सोपवली.
- भानुदासांनी ती मूर्ती पुन्हा पंढरपूरच्या मंदिरात प्रतिष्ठित केली.

साहित्य आणि काव्यरचना

संत भानुदासांनी अत्यंत रसाळ आणि भक्तिपूर्ण अभंग रचले आहेत. त्यांच्या काव्याची काही वैशिष्ट्ये:

- विठ्ठल प्रेम: त्यांच्या रचनांमध्ये विठ्ठलाविषयीचा अतीव जिव्हाळा दिसतो.
- प्रासादिकता: "अहो विठ्ठला, अहो पंढरीराया" अशा हाका मारणारे त्यांचे अभंग आजही वारकरी मोठ्या आवडीने गातात.
- त्यांच्या अभंगात सूर्याची भक्ती आणि विठ्ठलाची भक्ती यांचा सुंदर संगम पाहायला मिळतो.

संत एकनाथ महाराजांवरील प्रभाव

संत एकनाथांनी आपल्या 'भागवत' ग्रंथात आणि अनेक ठिकाणी आपल्या या पूर्वजांचा (पणजोबांचा) अत्यंत गौरवाने उल्लेख केला आहे. एकनाथांमधील सोशिकपणा, भक्ती आणि लोकसंग्रह करण्याचे गुण हे भानुदासांच्याच वारशातून आले आहेत असे मानले जाते.

विशेष ओळख

वारकरी संप्रदायात एक प्रसिद्ध आरती गायली जाते, जी भानुदासांच्या कार्याचा गौरव करते:

"भानुदास पदीं नतमस्तक होऊनि, विड्डल मूर्ती आणली मिरवुनि..."

समाधी

संत भानुदास यांची समाधी पैठण येथे गोदावरीच्या तीरावर आहे. तसेच पंढरपूरच्या विड्डल मंदिराच्या सोळाखांबी मंडपातही त्यांच्या स्मृती प्रीत्यर्थ एक शिळा (पायरी) प्रसिद्ध आहे, जिला 'भानुदासांची पायरी' असेही काही लोक संबोधतात (मुख्यत्वे नामदेव पायरी प्रसिद्ध आहे, पण भानुदासांचे स्थानही तिथेच मानले जाते).

थोडक्यात सांगायचे तर: वारकरी संप्रदायाची विस्कळीत झालेली वीण पुन्हा सांधण्याचे आणि महाराष्ट्राचे दैवत विड्डल पुन्हा मायभूमीला मिळवून देण्याचे ऐतिहासिक कार्य संत भानुदासांनी केले.

प्रशासकीय अधिकारी संत जनार्दन स्वामी

संत जनार्दन स्वामी (इ.स. १५०४ - १५७५) हे महाराष्ट्रातील एक अत्यंत प्रभावशाली संत आणि संत एकनाथ महाराजांचे सद्गुरू होते. महाराष्ट्राच्या आध्यात्मिक आणि सामाजिक इतिहासात जनार्दन स्वामींचे स्थान अद्वितीय आहे, कारण त्यांनी संन्यास न घेता, संसारात राहून आणि राजकारण-प्रशासनाची जबाबदारी सांभाळूनही सर्वोच्च आध्यात्मिक अवस्था प्राप्त केली होती.

पार्श्वभूमी आणि अधिकाराचे पद

- जन्म: त्यांचा जन्म शके १४२६ (इ.स. १५०४) मध्ये चाळीसगाव (जळगाव जिल्हा) येथील देशपांडे कुटुंबात झाला.
- पदभार: ते दौलताबाद (देवगिरी) किल्ल्याचे किल्लेदार होते. निजामशाहीत ते एका महत्त्वाच्या प्रशासकीय पदावर कार्यरत होते.
- प्रपंच आणि परमार्थ: जनार्दन स्वामींनी हे सिद्ध करून दाखवले की, प्रपंच (संसार आणि नोकरी) करत असतानाही परमार्थ साधता येतो. ते दिवसा राज्याचे प्रशासन सांभाळत आणि रात्री ईश्वराच्या चिंतनात मग्न असत.

दत्तात्रयांचे दर्शन आणि गुरुपरंपरा

- साक्षात्कार: जनार्दन स्वामी हे भगवान दत्तात्रयांचे निस्सीम भक्त होते. अशी आख्यायिका आहे की, त्यांना दौलताबाद गडावर प्रत्यक्ष दत्तात्रयांनी दर्शन देऊन अनुग्रह दिला होता.

- गुरुपरंपरा: त्यांची परंपरा ही थेट दत्तात्रयांपासून सुरू होते. (दत्तात्रय → जनार्दन स्वामी → एकनाथ महाराज).

संत एकनाथ महाराजांची भेट

जनार्दन स्वामींच्या आयुष्यातील सर्वात महत्त्वाचा पैलू म्हणजे त्यांनी संत एकनाथ महाराजांना दिलेली दीक्षा.

- एकनाथ महाराज जेव्हा लहान वयात घराबाहेर पडले, तेव्हा ते जनार्दन स्वामींच्या चरणी आले.
- स्वामींनी एकनाथांना केवळ अध्यात्म शिकवले नाही, तर त्यांना हिशेब तपासणे, राज्य कारभार पाहणे आणि लोकांशी कसे वागावे याचेही शिक्षण दिले.
- गडावर शत्रू चालून आला असता, एकनाथांनी जनार्दन स्वामींचे रूप धारण करून युद्ध जिंकले, ही कथा प्रसिद्ध आहे. यावरून त्यांच्यातील गुरु-शिष्यांच्या अतूट नात्याची प्रचिती येते.

महत्त्वाच्या प्रथा आणि सामाजिक कार्य

- गुरुवारची सुटी: जनार्दन स्वामींनी आपल्या अधिकाराचा वापर करून दौलताबाद किल्ल्यावर आणि परिसरात गुरुवारची (दत्त जयंतीचा वार) शासकीय सुटी जाहीर केली होती. ही परंपरा पुढे अनेक वर्षे सुरू होती.
- सर्वसमावेशकता: त्यांच्या काळात त्यांनी हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचा आणि सर्व जाती-धर्माच्या लोकांना भक्तीच्या मार्गावर आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या शिष्यांमध्ये अनेक मुस्लिम सुफी संतांचाही समावेश होता.

साहित्यिक संपदा

जनार्दन स्वामींच्या स्वतःच्या नावावर फारसे ग्रंथ उपलब्ध नाहीत, परंतु त्यांचे काही अभंग आजही वारकरी संप्रदायात गायले जातात. त्यांचे सर्वात मोठे 'साहित्य' म्हणजे त्यांनी घडवलेले संत एकनाथ महाराज हेच आहे. एकनाथांनी आपल्या प्रत्येक अभंगाच्या शेवटी 'एका जनार्दनी' ही नाममुद्रा लावून आपल्या गुरूंचे नाव अजरामर केले.

समाधी

संत जनार्दन स्वामींनी शके १४९७ (इ.स. १५७५) मध्ये फाल्गुन वद्य षष्ठीला दौलताबाद (देवगिरी) गडावर संजीवन समाधी घेतली. आजही दौलताबाद गडाच्या एका गुहेत त्यांची समाधी असून, तिथे मोठी यात्रा भरते.

शांतिब्रह्म संत एकनाथ

संत एकनाथ (इ.स. १५३३ - १५९९) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक थोर संत, श्रेष्ठ कवी आणि प्रत्यक्ष कृतीतून समतेचा संदेश देणारे महान समाजसुधारक होते. त्यांच्या अपार क्षमाशीलतेमुळे आणि शांत स्वभावामुळे त्यांना महाराष्ट्राचे 'शांतिब्रह्म' म्हणून ओळखले जाते. संत ज्ञानेश्वर आणि संत तुकाराम यांच्या काळातील एक अत्यंत महत्त्वाचा दुवा म्हणून संत एकनाथांच्या कार्याकडे पाहिले जाते.

बालपण आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी

- जन्म: संत एकनाथांचा जन्म इ.स. १५३३ च्या सुमारास पैठण (प्रतिष्ठान) येथे झाला.
- संत परंपरा: ते एका महान संत कुळात जन्माला आले होते. त्यांचे पणजोबा संत भानुदास महाराज हे विठ्ठलाचे निस्सीम भक्त होते (ज्यांनी विजयनगरवरून विठ्ठलाची मूर्ती पुन्हा पंढरपूरला आणली होती).
- आई-वडील: एकनाथांच्या वडिलांचे नाव सूर्यनारायण आणि आईचे नाव रुक्मिणीबाई होते. ते अगदी लहान असतानाच त्यांच्या आई-वडिलांचे निधन झाले, त्यामुळे त्यांचे पालनपोषण त्यांचे आजोबा चक्रपाणी आणि आजी सरस्वती यांनी केले.
- गुरु: वयाच्या अवघ्या बाराव्या वर्षी त्यांनी पैठण सोडले आणि देवगिरी (दौलताबाद) येथे जाऊन संत जनार्दन स्वामी यांचे शिष्यत्व पत्करले. तिथे त्यांनी १२ वर्षे कठोर तपस्या आणि अध्ययन करून आत्मज्ञान प्राप्त केले.

साहित्यिक संपदा आणि ग्रंथनिर्मिती

संत एकनाथांनी मराठी भाषेत अफाट आणि अत्यंत वैविध्यपूर्ण साहित्यनिर्मिती केली:

- एकनाथी भागवत: 'भागवत पुराणा'च्या एकादश स्कंधावर (११ व्या अध्यायावर) त्यांनी प्राकृत (मराठी) भाषेत अत्यंत रसाळ आणि विस्तृत टीका लिहिली. वारकरी संप्रदायात ज्ञानेश्वरी आणि तुकाराम गाथा यांच्याइतकेच या ग्रंथाला महत्त्व आहे.
- भारुडे: समाजातील अंधश्रद्धा, दांभिकता आणि वाईट चालीरीतींवर प्रहार करण्यासाठी त्यांनी 'भारुड' हा काव्यप्रकार शिखरावर नेला. 'विंचू चावला', 'दादला नको ग बाई', 'अगडबंब नागोबा' अशी त्यांची रूपकात्मक भारुडे आजही महाराष्ट्रात अत्यंत लोकप्रिय आहेत.
- ज्ञानेश्वरीचे शुद्धीकरण (सर्वात मोठे ऋण): संत ज्ञानेश्वरांच्या समाधीनंतर सुमारे २५० वर्षांच्या काळात ज्ञानेश्वरीच्या मूळ प्रतीत अनेकांनी स्वतःच्या ओव्या घुसडल्या होत्या आणि भाषेचे स्वरूप बिघडवले होते. संत एकनाथांनी अतिशय कष्ट घेऊन ज्ञानेश्वरीची मूळ, शुद्ध आणि अस्सल प्रत शोधून काढली आणि ती समाजाला पुन्हा अर्पण केली. हे त्यांचे मराठी भाषेवरील एक मोठे ऋण आहे.
- इतर साहित्य: याशिवाय त्यांनी 'भावार्थ रामायण', 'रुक्मिणी स्वयंवर', 'चिरंजीव पद', 'गवळणी', 'आनंदलहरी' आणि हजारो अभंग रचले आहेत.

समाजप्रबोधन आणि प्रत्यक्ष आचरण (समता)

संत एकनाथ हे केवळ उपदेशक नव्हते, तर त्यांनी स्वतःच्या आचरणातून समतेचा आदर्श समाजासमोर ठेवला.

- श्राद्धाचा प्रसंग: स्वतःच्या घरी पितरांच्या श्राद्धासाठी तयार केलेले पंचपक्वान्नाचे जेवण त्यांनी बाहेर उपाशी उभ्या असलेल्या अस्पृश्य समाजातील (महार) लोकांना बोलावून आधी खाऊ घातले. तत्कालीन कर्मठ ब्राह्मणांनी त्यांना वाळीत टाकण्याची धमकी देऊनही ते आपल्या कृतीवर ठाम राहिले.
- तप्त वाळूतील बाळ: एकदा उन्हाळ्याच्या दिवसांत गोदावरी नदीच्या तापलेल्या वाळूत एक अस्पृश्य जातीचे लहान बाळ रडत असल्याचे त्यांनी पाहिले. लोक केवळ पाहत होते, पण एकनाथांनी धावत जाऊन त्या बाळाला उचलले आणि स्वतःच्या कडेवर घेऊन त्याच्या घरी पोहोचवले.
- अपार शांती: त्यांच्या क्षमाशीलतेची एक मोठी आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. एकदा एका यवनाने (काही उल्लेखांनुसार एका कर्मठ माणसाने) त्यांच्या संयमाची परीक्षा पाहण्यासाठी त्यांच्या अंगावर सलग १०८ वेळा थुंकले, तरीही एकनाथ महाराज अजिबात रागावले नाहीत. ते शांतपणे दरवेळी गोदावरीत स्नान करून आले. शेवटी तो माणूसच त्यांच्या पायावर पडून शरण आला.

प्रपंच आणि परमार्थ

- संत एकनाथांनी "प्रपंच करून परमार्थ साधावा" हा महान विचार दिला. ईश्वराच्या भक्तीसाठी संसार सोडून जंगलात जाण्याची गरज नाही. कुटुंबातील जबाबदाऱ्या पार पाडत असतानाही शुद्ध आचरणाने ईश्वराची प्राप्ती करता येते, हे त्यांनी स्वतःच्या गृहस्थाश्रमातून दाखवून दिले. त्यांच्या पत्नी गिरिजाबाई यांनी त्यांना या कार्यात मोलाची साथ दिली.

जलसमाधी (नाथषष्ठी)

आपले जीवनकार्य पूर्ण झाल्यावर संत एकनाथांनी फाल्गुन वद्य षष्ठी, शके १५२१ (इ.स. १५९९) मध्ये पैठण येथे गोदावरी नदीच्या पात्रात स्वेच्छेने जलसमाधी घेतली. हा दिवस संपूर्ण महाराष्ट्रात 'एकनाथ षष्ठी' (नाथषष्ठी)

म्हणून अत्यंत आदराने आणि भक्तिभावाने साजरा केला जातो. पैठण येथे आजही या दिवशी मोठी यात्रा भरते.

थोर गाणपत्य संत मोरया गोसावी

संत मोरया गोसावी (इ.स. १४ वे - १६ वे शतक) हे महाराष्ट्रातील गाणपत्य संप्रदायाचे (गणपतीची उपासना करणारा संप्रदाय) अत्यंत श्रेष्ठ संत आणि चिंचवडच्या देवस्थानचे संस्थापक मानले जातात. श्री गणेशाचे ते परमभक्त होते आणि त्यांना 'गणपतीचा अवतार' किंवा 'मूर्तीमंत गणेशभक्ती' असे संबोधले जाते.

पुणे जिल्ह्यातील चिंचवड येथील गणेशोत्सवाची आणि परंपरेची सुरुवात मोरया गोसावी यांच्यापासूनच झाली.

जन्म आणि बालपण

- जन्म: मोरया गोसावींचा जन्म बिदर (कर्नाटक) जवळील शालिग्राम नावाच्या गावी झाला. (काही संदर्भानुसार त्यांचा काळ १४ वे शतक, तर काही ठिकाणी १६ वे शतक असावा असे मानले जाते).
- माता-पिता: त्यांच्या वडिलांचे नाव वामनभट्ट आणि आईचे नाव पार्वतीबाई होते. त्यांना दीर्घकाळ अपत्य नव्हते, म्हणून त्यांनी मोरगावच्या गणपतीची (मयुरेश्वर) उपासना केली, ज्याच्या फळास्वरूपी मोरया गोसावींचा जन्म झाला असे मानले जाते.

मोरगाव ते चिंचवड प्रवास

- मोरया गोसावी हे दर चतुर्थीला मोरगावला गणपतीच्या दर्शनासाठी जात असत. वृद्धापकाळामुळे जेव्हा त्यांना मोरगावला जाणे कठीण झाले, तेव्हा गणपतीने त्यांना दृष्टान्त दिला की, "मी तुझ्यासाठी चिंचवडला प्रगट होईल."

- त्यानंतर त्यांना पवना नदीत स्नान करताना गणेशाची मूर्ती सापडली, ज्याची स्थापना त्यांनी चिंचवड येथे केली. आजही हे मंदिर 'मोरया गोसावी मंदिर' म्हणून जगप्रसिद्ध आहे.

'गणपती बाप्पा मोरया' या जयघोषाचा उगम

महाराष्ट्रभर आणि जगभर घुमणाऱ्या "गणपती बाप्पा मोरया, मंगलमूर्ती मोरया" या जयघोषातील 'मोरया' हे नाव याच महान संतांच्या नावावरून आले आहे.

- त्यांच्या अफाट गणेशभक्तीमुळे लोक गणपतीच्या नावामागे 'मोरया' जोडू लागले. 'मंगलमूर्ती' हे मोरया गोसावींचे गुरु मानले जातात, तर 'मोरया' हे त्यांचे स्वतःचे नाव. अशा प्रकारे गुरु आणि शिष्याचे नाव गणपतीशी कायमचे जोडले गेले.

गाणपत्य संप्रदाय आणि कार्य

- मोरया गोसावींनी अष्टविनायकांपैकी एक असलेल्या मोरगावच्या मयुरेश्वराच्या उपासनेला आणि मंदिराला उर्जितावस्था प्राप्त करून दिली.
- त्यांनी समाजाला भक्तीचा सोपा मार्ग दाखवला. त्यांच्यामुळे चिंचवड हे गणेश भक्तीचे एक मोठे शक्तिपीठ बनले.
- त्यांच्या घराण्यात पुढे सात पिढ्यांपर्यंत 'देव' पद चालत आले (जसे की, चिंचवडचे देव), ज्यांना समाजात मोठा मान होता.

साहित्यिक संदर्भ

मोरया गोसावींनी गणपतीवर अनेक पदे आणि आरत्या रचल्या आहेत. त्यांच्या रचनांमध्ये गणेशाच्या रूपाचे आणि त्याच्या कृपेचे अत्यंत रसाळ वर्णन

आढळते. त्यांच्या भक्तीची ओढ इतकी मोठी होती की, छत्रपती शिवाजी महाराजांचे वडील शहाजीराजे आणि स्वतः महाराजही चिंचवडच्या या गादीचा सन्मान करत असत.

समाधी

संत मोरया गोसावींनी मार्गशीर्ष वद्य षष्ठीला चिंचवड येथे पवना नदीच्या काठी संजीवन समाधी घेतली. आजही तिथे भव्य समाधी मंदिर असून दरवर्षी मोठ्या प्रमाणावर उत्सव साजरा केला जातो.

संत मोरया गोसावींचे महत्त्व खूप मोठे आहे. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनात 'गणेशोत्सव' रुजवण्यात आणि 'मोरया' या शब्दाला जनमानसांच्या हृदयात स्थान मिळवून देण्यात या संताचा सिंहाचा वाटा आहे.

मणोरथभक्त श्रीमन् महासाधु भोरवा गोसाजी

संतसर्वज्ञ दत्तोपासक संत दासोपंत

संत दासोपंत (इ.स.१५५१-१६१५) हे महाराष्ट्रातील एक अत्यंत विद्वान, बहुप्रसस्त आणि अफाट साहित्यनिर्मिती करणारे संत कवी होते. त्यांना 'दासो दिगंबर' असेही संबोधले जाते. वारकरी आणि दत्त संप्रदायातील ते एक महत्त्वाचे दुवा मानले जातात. विशेषतः मराठी साहित्यात सर्वात मोठा ग्रंथ लिहिण्याचा मान संत दासोपंतांकडे जातो.

संत दासोपंतांचे वाङ्मय हे एक प्रकारचे 'ज्ञानकोश'च आहे.

बालपण आणि पार्श्वभूमी

- जन्म: संत दासोपंतांचा जन्म शके १४७३ (इ.स. १५५१) मध्ये नारायणपेठ (जि. महबूबनगर, सध्याचे तेलंगणा) येथे झाला.
- मूळ नाव: दासोपंत दिगंबरपंत देशपांडे.
- कौटुंबिक त्याग: त्यांचे वडील नारायणपेठचे देशपांडे (महसूल अधिकारी) होते. एकदा राज्यात मोठा दुष्काळ पडला असता, प्रजेला वाचवण्यासाठी त्यांच्या वडिलांनी सरकारी खजिन्यातील धान्य वाटून टाकले. या बदल्यात बादशहाने दासोपंतांना ओलीस ठेवले होते. या संकटातून सुटका झाल्यावर विरक्ती येऊन दासोपंत कायमचे घराबाहेर पडले आणि गोदावरीच्या काठी तपासाठी आले.

अफाट साहित्यनिर्मिती (मराठी साहित्यातील विक्रम)

दासोपंतांच्या साहित्याचा आवाका इतका मोठा आहे की, त्यांना 'साहित्याचे डोंगर' म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही.

- गीतार्णवः हा दासोपंतांचा सर्वात मुख्य ग्रंथ आहे. हा भगवद्गीतेवरील मराठीतील सर्वात मोठा ग्रंथ मानला जातो. यात सुमारे सव्वा लाख ओव्या आहेत. ज्ञानेश्वरीच्या तुलनेत हा ग्रंथ आकारमानाने खूपच मोठा आहे.
- ग्रंथराजः हा त्यांचा दुसरा महत्त्वाचा ग्रंथ असून यात वेदान्त आणि अध्यात्माचे सखोल निरूपण केले आहे.
- पदोद्भवः दासोपंतांनी सुमारे ४० ते ५० हजार पदे (अभंग, गवळणी, आरत्या) रचली आहेत.
- पासाडीः दासोपंतांनी सुमारे ४० फूट लांब आणि ४ फूट रुंद अशा एका कापडावर (ज्याला 'पासाडी' म्हणतात) चित्रमय स्वरूपात वेदान्त मांडला आहे. हे मराठी साहित्यातील एक अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आणि दुर्मिळ असे 'दृक्श्राव्य' साहित्याचे उदाहरण मानले जाते.

आध्यात्मिक विचार आणि दत्तभक्ती

- संत दासोपंत हे दत्त संप्रदायातील 'दत्तात्रय' यांचे निस्सीम भक्त होते.
- त्यांनी संस्कृत आणि प्राकृत (मराठी) अशा दोन्ही भाषांतून लिखाण केले.
- त्यांच्या साहित्यात ज्ञानोत्तर भक्तीचे (ज्ञानप्राप्तीनंतरची निस्सीम भक्ती) वर्णन प्रकर्षाने आढळते.

अंबेजोगाईचे वास्तव्य

दासोपंतांनी आपल्या आयुष्याचा मोठा काळ बीड जिल्ह्यातील अंबेजोगाई येथे व्यतीत केला. तिथे त्यांनी स्थापन केलेले 'दत्त मंदिर' आजही प्रसिद्ध आहे. या मंदिरात दासोपंतांची हस्तलिखिते आणि त्यांनी वापरलेली 'पासाडी' जतन करून ठेवली आहे.

समाधी

संत दासोपंतांनी शके १५३७ (इ.स. १६१५) मध्ये माघ वद्य षष्ठीला अंबेजोगाई येथे समाधी घेतली. या दिवसाला 'दासोपंत पुण्यतिथी' म्हणून तिथे मोठ्या उत्साहात साजरे केले जाते.

संत दासोपंतांचा 'गीतार्णव' हा ग्रंथ भाषेच्या अभ्यासासाठी एक समृद्ध खाण आहे. ज्ञानेश्वरोत्तर काळात मराठी भाषेचा विस्तार आणि त्यातील शब्दांची व्याप्ती कशी वाढत गेली, याचे उत्तम दर्शन दासोपंतांच्या साहित्यातून घडते.

मुस्लिम संत शेख महंमद

संत शेख महंमद (इ.स. १५६० - १६५०) हे मराठी संत परंपरेतील एक अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आणि समन्वयवादी संत कवी आहेत. 'हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचे प्रतीक' आणि 'मुस्लिम मराठी संत' म्हणून त्यांचे नाव आदराने घेतले जाते.

परिचय आणि काळ

- पूर्ण नाव: शेख महंमद बाबा श्रीगोंदेकर.
- काळ: त्यांचा काळ १६ व्या शतकाचा उत्तरार्ध ते १७ व्या शतकाचा पूर्वार्ध (इ.स. १५६० ते १६५०) मानला जातो.
- जन्म: त्यांचा जन्म बीड जिल्ह्यातील धारूर येथे झाला, परंतु त्यांचे वास्तव्य अहिल्यानगर जिल्ह्यातील श्रीगोंदा येथे होते.

गुरुपरंपरा आणि भक्ती

शेख महंमद हे कादरी सूफी पंथाचे अनुयायी होते. त्यांचे गुरु चांदबोधले हे होते (जे संत जनार्दन स्वामींचेही गुरु मानले जातात). त्यांनी इस्लाम धर्मात जन्म घेऊनही विठ्ठल भक्ती आणि हिंदू तत्त्वज्ञानाचा सखोल अभ्यास केला होता.

प्रमुख ग्रंथसंपदा

शेख महंमद यांनी मराठी भाषेत विपुल आणि दर्जेदार लेखन केले आहे:

- योगसंग्राम: हा त्यांचा सर्वात महत्त्वाचा आणि प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. यात त्यांनी अध्यात्मिक प्रगतीचे वर्णन 'युद्ध' या रूपकातून केले आहे.
- पवनविजय: प्राणायाम आणि योगाभ्यासावर आधारित हा ग्रंथ आहे.

- निष्कलंक प्रबोध: यात आत्मज्ञानाचे विवेचन केले आहे.
- अभंग आणि पदे: त्यांनी शेकडो मराठी अभंग रचले आहेत, ज्यातून त्यांची विठ्ठलभक्ती प्रकट होते.

साहित्याची वैशिष्ट्ये

त्यांच्या साहित्याची सर्वात मोठी ओळख म्हणजे त्यांनी दिलेली फणसाची उपमा:

"फणसाची बाह्य अंगी काटे । परी अंतरी अमृताचे साठे ॥"

याचा अर्थ असा की, एखाद्याचे बाह्य रूप (धर्म किंवा वेश) वेगळा असू शकतो, पण अंतर्दामी ईश्वराविषयीची भक्ती गोड असू शकते. स्वतःच्या बाबतीत त्यांनी हे उदाहरण देऊन लोकांना समजावले की जरी मी मुस्लिम कुळात जन्मलो असलो, तरी माझी भक्ती शुद्ध आहे.

विशेष योगदान

- समन्वयवाद: त्यांनी हिंदू आणि मुस्लिम या दोन्ही धर्मांतील अंधश्रद्धांवर प्रहार केला आणि मानुसकीचा धर्म शिकवला.
- मराठी भाषा प्रेम: त्यांनी अभिमानाने म्हटले आहे की, "मी जरी जातिचा मुसलमान असलो, तरी मराठी भाषेचे लेणे मी आनंदाने ल्यालो आहे."

समाधी आणि उत्सव

त्यांची समाधी अहिल्यानगर जिल्ह्यातील श्रीगोंदा येथे आहे. विशेष म्हणजे, त्यांच्या दग्यात हिंदू आणि मुस्लिम दोन्ही धर्मांचे लोक सारख्याच श्रद्धेने येतात. आषाढी एकादशीला त्यांच्या पालखीचा मान मोठा असतो.

शेख महंमद हे खऱ्या अर्थाने 'दुमदुमित कीर्तीचे' संत होते, ज्यांनी समाजातील जातीय भिंती पाडून भक्तीचा मार्ग सोपा केला.

चैतन्य सांप्रदायिक संत केशवचैतन्य

संत केशवचैतन्य (इ.स.१५२४-२० मे १५७१) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत तेजस्वी व्यक्तिमत्त्व आणि जगद्गुरु संत तुकाराम महाराजांचे गुरुपरंपरेतील महत्त्वाचे दुवा होते. संत तुकाराम महाराजांना स्वप्नात जो गुरुपदेश मिळाला, त्या गुरुपरंपरेत केशवचैतन्य यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. तुकाराम महाराजांच्या गुरुपरंपरेतील एक मराठी संत होते. त्यांचे मूळ नाव विश्वनाथ असे होते. त्यांचा जन्म पुनवाडी किंवा पुणेवाडी (पुणे) येथे झाला. पित्याचे नाव नृसिंह, तर आईचे आनंदी असे होते. उपनाम राजर्षी किंवा राजऋषी असे होते. केशव चैतन्य हे त्याचे संन्यास धर्मातील नाव होय.

गुरुपरंपरेतील स्थान

संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या एका प्रसिद्ध अभंगात आपली गुरुपरंपरा स्पष्ट केली आहे:

"राघवचैतन्य केशवचैतन्य । बाबाजी चैतन्य सांगितली खूण ॥"

या परंपरेनुसार, राघवचैतन्य हे केशवचैतन्यांचे गुरु होते आणि केशवचैतन्य हे बाबाजी चैतन्यांचे गुरु होते.

याच बाबाजी चैतन्यांनी तुकाराम

महाराजांना स्वप्नात 'राम कृष्ण हरी' हा मंत्र दिला होता.

वास्तव्य आणि कार्यक्षेत्र

- कार्यक्षेत्र: संत केशवचैतन्य यांचे मुख्य वास्तव्य पुणे जिल्ह्यातील मावळ तालुक्यातील ओतूर (तालुका मावळ) या गावी होते.

- परंपरा: ते चैतन्य संप्रदायाचे अनुयायी होते. या संप्रदायाने वारकरी संप्रदायाला एक नवी तात्त्विक जोड दिली.
- भक्तीचा प्रसार: त्यांनी मावळ आणि मुळशी परिसरात विठ्ठलभक्तीचा आणि नामस्मरणाचा मोठा प्रसार केला. त्यांच्या शिस्तीमुळे आणि पवित्र आचरणामुळे त्यांना 'चैतन्य' ही पदवी प्राप्त झाली होती.

केशवचैतन्य आणि तुकाराम महाराज

जरी तुकाराम महाराजांना उपदेश बाबाजी चैतन्यांनी दिला असला, तरी बाबाजींना तयार करण्याचे आणि ही ज्ञानपरंपरा शुद्ध ठेवण्याचे कार्य केशवचैतन्यांनी केले होते. तुकाराम महाराजांच्या अभंगांतून या संपूर्ण गुरुपरंपरेबद्दलचा जो आदर व्यक्त होतो, त्यावरून केशवचैतन्य यांच्या आध्यात्मिक अधिकाराची कल्पना येते.

समाधी

संत केशवचैतन्य महाराजांची संजीवन समाधी पुणे जिल्ह्यातील मावळ तालुक्यातील ओतूर येथे आहे.

- हे स्थान अतिशय शांत आणि निसर्गरम्य आहे.
- वारकरी संप्रदायातील अनेक दिंड्या देहूला जाताना किंवा पंढरपूरला जाताना ओतूर येथील या समाधीचे दर्शन घेण्यासाठी आवर्जून थांबतात.

संशोधनाच्या दृष्टीने महत्त्व

केशवचैतन्य आणि त्यांच्या परंपरेतील संतांनी 'चैतन्य' या शब्दाचा वापर केवळ नावात न करता, तो एका विशिष्ट दर्शनशास्त्राचा भाग म्हणून कसा रुजवला, हे अभ्यासण्यासारखे आहे. वारकरी संप्रदायातील 'गुरुपरंपरेचे अभंग' हा मराठी साहित्यातील एक स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहे.

प्रतिभावंत संत विष्णुदास नामा

संत विष्णुदास नामा हे वारकरी संप्रदायातील एक महत्त्वाचे आणि प्रभावशाली संत कवी मानले जातात. विशेषतः नामदेवोत्तरी (संत नामदेवांनंतरच्या) काळात विठ्ठल भक्ती आणि मराठी साहित्याचा वारसा पुढे नेण्यात त्यांचा मोठा वाटा आहे. डॉ. सरोजिनी शेंडे यांच्या मते विष्णुदास नामा यांचा काळ साधारणपणे इ.स. १५८० ते १६३३ पर्यंतचा असावा.

काळ आणि परिचय

विष्णुदास नामा यांचा काळ साधारणपणे १६ व्या शतकाचा उत्तरार्ध ते १७ व्या शतकाचा पूर्वार्ध मानला जातो. अनेकदा त्यांच्या नावामुळे त्यांचा उल्लेख संत नामदेवांच्या संदर्भात केला जातो, परंतु ते नामदेवांच्या परंपरेतील एक स्वतंत्र प्रतिभावान कवी होते.

साहित्य संपदा

विष्णुदास नामा यांनी विपुल लेखन केले आहे. त्यांच्या साहित्याचे मुख्य पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

- महाभारत आणि रामायण: त्यांनी व्यासांच्या महाभारतावर आधारित अनेक आख्याने आणि पदे रचली आहेत. अठरा पर्वांचे मराठी महाभारत ही विष्णुदासनाम्याची प्रमुख रचना होय. विशेषतः 'कथा कल्पतरू' या ग्रंथात त्यांच्या रचनांचा प्रभाव आढळतो.
- भक्तिपर पदे: विठ्ठलाच्या भक्तीवर आधारित शेकडो अभंग त्यांनी रचले आहेत.
- आख्यान कविता: मराठी आख्यान कवितेचा पाया रचणाऱ्या कवींमध्ये त्यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. त्यांनी पौराणिक कथा अतिशय सोप्या आणि

रसाळ भाषेत जनमानसापर्यंत पोहोचवल्या. विष्णुदास नामा यांच्या आख्यानांचे सतराव्या शतकाच्या आरंभी कोकणीतून अनुवाद झाले.

भाषिक वैशिष्ट्ये

- त्यांची भाषा ओघवती, सुबोध आणि सर्वसामान्यांना समजेल अशी आहे.
- त्यांच्या काव्यात भक्ती रसासोबतच नाट्यमयता देखील आढळते, ज्यामुळे त्यांची आख्याने कीर्तनांमध्ये आवडीने गायली जातात.

संत नामदेव आणि विष्णुदास नामा (गोंधळ व स्पष्टीकरण)

मराठी साहित्यात 'नामा' या नाममुद्रेने लिहिणारे अनेक कवी होऊन गेले. यामुळे काही काळ असा समज होता की हे सर्व अभंग संत नामदेवांचेच आहेत. मात्र, संशोधकांनी (उदा. वि. का. राजवाडे, ल. रा. पांगारकर) हे सिद्ध केले की विष्णुदास नामा हे संत नामदेवांपेक्षा वेगळे आणि नंतरच्या काळातील कवी आहेत.

महत्त्वाचे कार्य

विष्णुदास नामा यांनी केवळ अध्यात्मच नाही, तर भारतीय संस्कृतीतील रामायण-महाभारतासारखे महान ग्रंथ मराठी भाषेत जनसामान्यांसाठी खुले केले. वारकरी संप्रदायाची पताका फडकवत ठेवण्याचे कार्य त्यांनी आपल्या लेखणीतून केले.

जगद्गुरु संत तुकाराम

जगद्गुरु संत तुकाराम महाराज (इ.स. १६०८ - १६५०) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील सर्वोच्च आणि कळसाचे संत मानले जातात. संत बहिणाबाईंनी वारकरी संप्रदायाचे वर्णन करताना म्हटले आहे, "ज्ञानदेवे रचिला पाया... तुका झालासे कळसा।" (संत ज्ञानेश्वरांनी भागवत धर्माचा पाया रचला, तर संत तुकारामांनी त्यावर कळस चढवला).

त्यांच्या रोखठोक, निर्भीड आणि प्रबोधनात्मक अभंगांमुळे त्यांना महाराष्ट्राचे 'विद्रोही संत' किंवा 'लोकसंत' म्हणूनही ओळखले जाते.

बालपण आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी

- जन्म व वास्तव्य: संत तुकाराम महाराजांचा जन्म पुणे जिल्ह्यामध्ये इंद्रायणी नदीच्या काठी वसलेल्या देहू या गावी झाला.
- पूर्ण नाव: तुकाराम बोलहोबा आंबिले (मोरे).
- आई-वडील: त्यांच्या वडिलांचे नाव बोलहोबा आणि आईचे नाव कनकाई होते.
- कुटुंब आणि व्यवसाय: त्यांच्या घराण्यात पंढरीची वारी करण्याची पिढीजात परंपरा होती. त्यांचा मूळ व्यवसाय वाणी (किराणा मालाचे दुकान) आणि शेतीचा होता. त्यांच्या पहिल्या पत्नीचे नाव रखुमाबाई आणि दुसऱ्या पत्नीचे नाव जिजाबाई (आवलाई) होते.

जीवनातील आघात आणि वैराग्य

तुकाराम महाराजांचे सुरुवातीचे जीवन अतिशय सुखाचे होते, परंतु त्यांच्या तारुण्यातच त्यांच्यावर अनेक मोठे आघात झाले:

- दुष्काळ आणि मृत्यू: १६३०-३२ च्या भयंकर दुष्काळात त्यांची पहिली पत्नी रघुमाबाई आणि एकुलता एक मुलगा संतोष अन्नावाचून तडफडून मरण पावले. पाठोपाठ आई-वडिलांचे आणि मोठ्या भावाच्या पत्नीचेही निधन झाले.
- विरक्ती: या सर्व दुःखांमुळे त्यांचा संसारावरील मोह उडाला आणि त्यांच्या मनात तीव्र वैराग्य निर्माण झाले. त्यांनी आपल्या वाटणीचे सर्व कर्जरोखे (ज्याद्वारे ते लोकांना कर्ज देत असत) इंद्रायणी नदीत बुडवून टाकले आणि लोकांना कर्जमुक्त केले. ते देहू जवळील भामगिरीच्या डोंगरावर एकांतात विठ्ठलाचे नामस्मरण करू लागले.
- गुरुपदेश: त्यांना स्वप्नात 'बाबाजी चैतन्य' यांनी "राम कृष्ण हरी" या मंत्राचा उपदेश करून गुरुदीक्षा दिली.

अभंग गाथा आणि साहित्य

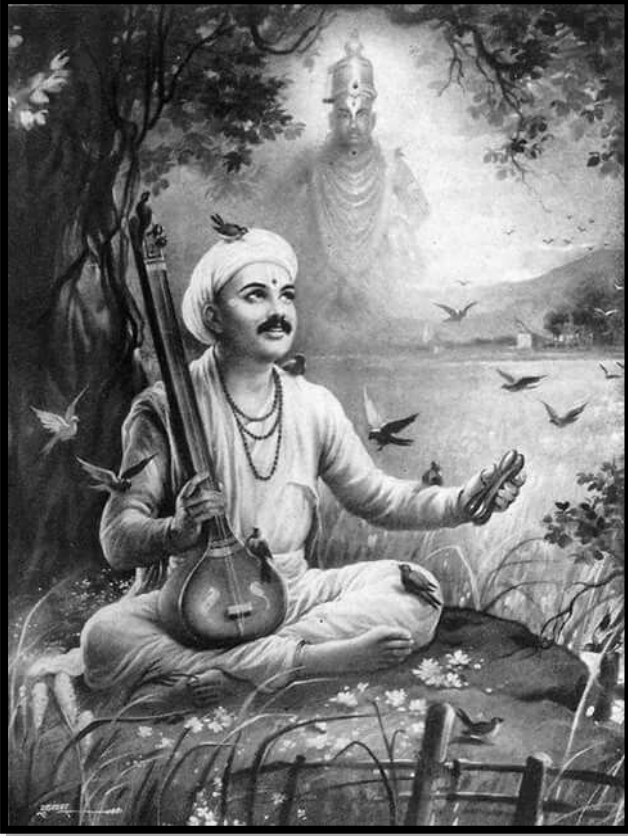
संत तुकारामांनी अत्यंत सोप्या, परंतु तितक्याच प्रभावी आणि रोखठोक मराठी भाषेत अभंग रचना केली. त्यांच्या अभंगांच्या संग्रहाला 'तुकाराम गाथा' म्हटले जाते, ज्यामध्ये सुमारे ४,५०० हून अधिक अभंग आहेत.

- अभंगांची वैशिष्ट्ये: त्यांचे अभंग म्हणजे तत्कालीन समाजाचा आरसा आहेत. त्यांनी केवळ भक्तीचाच उपदेश केला नाही, तर दैनंदिन जीवनातील व्यावहारिक शहाणपणही शिकवले.

समाजप्रबोधन आणि प्रमुख विचार

- दांभिकपणावर प्रहार: समाजात धर्माच्या नावावर चालणारे थोतांड, अंधश्रद्धा आणि बुवाबाजी यांवर त्यांनी अत्यंत कठोर शब्दांत प्रहार केले. ("नवसे कन्या पुत्र होती । तरी का करणे लागे पती ॥")

- खरा धर्म आणि मानवता: भक्ती म्हणजे केवळ पूजा-अर्चा नव्हे, तर दुःखी आणि पिडित माणसांची सेवा करणे होय, हा महान विचार त्यांनी मांडला: "जे का रंजले गांजले । त्यासी म्हणे जो आपुले ॥ तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेचि जाणावा ॥"

- निसर्गप्रेम: आजच्या काळात ज्याला आपण 'पर्यावरण रक्षण' म्हणतो, तो विचार तुकारामांनी शतकांपूर्वीच मांडला होता:

"वृक्ष वल्ली आम्हा सोयरी वनचरे । पक्षी ही सुस्वरे आळविती ॥"

- जातीयतेला विरोध: ईश्वराच्या दरबारात सर्व समान

आहेत, कुणीही जन्माने श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नसतो, यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता.

इंद्रायणीतील चमत्कार आणि संघर्ष

तुकाराम महाराजांचे वाढते महत्त्व आणि ते संस्कृतमधील वेद-उपनिषदांचे ज्ञान सोप्या मराठीत शूद्रांना आणि स्त्रियांना देत आहेत, हे तत्कालीन कर्मठ प्रवृत्तीच्या लोकांना (विशेषतः रामेश्वर भट यांना) सहन झाले नाही.

- त्यांनी तुकारामांना अभंग रचण्यास मनाई केली आणि त्यांच्या अभंगांच्या वह्या (गाथा) इंद्रायणी नदीत बुडवण्याची शिक्षा सुनावली.
- महाराजांनी वह्या पाण्यात बुडवल्या आणि ते नदीच्या काठी अन्नजल त्यागून धरणे धरून बसले. १३ व्या (काही अभ्यासकांच्या मते १७ व्या) दिवशी त्यांच्या अभंगांच्या वह्या कोरड्या अवस्थेत पाण्यावर तरंगत वर आल्या. या घटनेनंतर रामेश्वर भट महाराजांचे शिष्य झाले.
- शिवाजी महाराजांसोबतचा प्रसंग: छत्रपती शिवाजी महाराजांना जेव्हा संत तुकारामांची कीर्ती समजली, तेव्हा त्यांनी महाराजांना पालखी आणि हिरे-मोती नजराणा म्हणून पाठवले. पण तुकाराम महाराजांनी अत्यंत नम्रपणे तो नजराणा नाकारला आणि "आम्हाला फक्त विठ्ठलाच्या भक्तीचेच धन हवे आहे," असा निरोप पाठवला.

वैकुंठगमन (तुकाराम बीज)

संत तुकाराम महाराजांच्या जीवनाचा शेवट अत्यंत गूढ आणि अलौकिक मानला जातो. शके १५७१ (सन १६५०) मध्ये फाल्गुन वद्य द्वितीयेला (ज्याला आज आपण 'तुकाराम बीज' म्हणतो) ते देहू येथे कीर्तन करत असताना, प्रत्यक्ष पांडुरंगाने त्यांच्यासाठी वैकुंठाहून गरुड विमान पाठवले आणि ते सदेह वैकुंठाला गेले, अशी वारकरी संप्रदायात अढळ श्रद्धा आहे.

संत तुकाराम ही मराठीचे 'महाकवी' असून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक जडणघडणीत जगदुरू संत तुकाराम महाराजांचे विचार आजही तितकेच मार्गदर्शक आणि प्रेरणादायी आहेत.

तुकयाशिष्या संत बहिणाबाई

संत बहिणाबाई (इ.स.१६२८ - १७००) या महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत श्रेष्ठ, प्रगल्भ आणि वैचारिकदृष्ट्या क्रांतिकारी संत कवयित्री होत्या. त्या संत तुकाराम महाराजांच्या शिष्या होत्या. वारकरी संप्रदायाची भव्य इमारत कशी उभी राहिली?, याचे अत्यंत सार्थ आणि अजरामर वर्णन करणारा अभंग संत बहिणाबाईंनीच रचला आहे.

मराठी साहित्याच्या आणि विशेषतः स्त्री-साहित्याच्या इतिहासात संत बहिणाबाईंचे स्थान अतिशय अद्वितीय आहे.

बालपण आणि कौटुंबिक संघर्ष

- जन्म: संत बहिणाबाईंचा जन्म वेरूळजवळील (सध्याचे छत्रपती संभाजीनगर/औरंगाबाद जिल्हा) देवगाव येथे शके १५५० (इ.स. १६२८) मध्ये एका ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांच्या आईचे नाव जानकी आणि वडिलांचे नाव आऊदेव कुलकर्णी होते.
- बालविवाह आणि संकटे: त्या काळातील प्रथेनुसार वयाच्या अवघ्या तिसऱ्या-चौथ्या वर्षी त्यांचा विवाह रत्नाकर पाठक नावाच्या एका तीस वर्षीय अत्यंत कर्मठ, रागीट आणि तापट विधुराशी झाला.
- कौटुंबिक छळ: त्यांच्या पतीने त्यांचा खूप शारीरिक आणि मानसिक छळ केला. संसारातील या असह्य दुःखामुळेच त्यांचे मन विरक्त झाले आणि त्या ईश्वरी भक्तीकडे वळल्या.

वासरू आणि संत तुकारामांचा गुरुपदेश

- वासराचा लळा: बहिणाबाई कोल्हापूरला असताना त्यांच्याकडे एक वासरू होते. त्या वासराला बहिणाबाईंचा इतका लळा लागला होता की ते त्यांच्यासोबत कीर्तनालाही जात असे. एके दिवशी एका माणसाने त्या वासराला मारले आणि ते मरण पावले. या घटनेचा बहिणाबाईंना इतका धक्का बसला की त्या बेशुद्ध पडल्या.
- स्वप्नात गुरुदीक्षा: याच बेशुद्धावस्थेत असताना त्यांना स्वप्नात संत तुकाराम महाराजांचे दर्शन झाले आणि तुकारामांनी त्यांना 'राम कृष्ण हरी' या मंत्राचा उपदेश करून गुरुदीक्षा दिली.

सामाजिक आणि वैचारिक बंडखोरी

- ब्राह्मण्य आणि शूद्र गुरू: संत बहिणाबाईंचा जन्म ब्राह्मण कुळात झाला होता, तर त्यांनी ज्यांना गुरु मानले होते ते संत तुकाराम महाराज हे शूद्र (वाणी) समाजाचे होते. एका ब्राह्मण स्त्रीने एका शूद्राला गुरु मानणे, ही त्या काळातील अत्यंत मोठी सामाजिक बंडखोरी होती.
- नवऱ्याचा विरोध: यामुळे त्यांच्या पतीने त्यांना घरातून हाकलून देण्याची आणि मारहाण करण्याची परिसीमा गाठली. परंतु, बहिणाबाई आपल्या भक्तीवर आणि गुरूवरील निष्ठेवर ठाम राहिल्या.
- नवऱ्याला जेव्हा गंभीर आजार झाला, तेव्हा बहिणाबाईंनीच त्याची अत्यंत निष्ठेने सेवा केली. या सेवेमुळे आणि त्यांच्यातील आध्यात्मिक सामर्थ्यामुळे शेवटी त्यांच्या पतीचा अहंकार गळून पडला आणि त्यानेही संत तुकारामांचे श्रेष्ठत्व मान्य केले.

साहित्यिक संपदा आणि स्त्री-जाणिवांचा हुंकार

संत बहिणाबाईंनी विपुल काव्यरचना केली. त्यांच्या साहित्याला मराठी वाङ्मयात एक ऐतिहासिक मूल्य आहे.

- पहिली आत्मकथा ('आत्मनिवेदन'): संत बहिणाबाईंनी स्वतःच्या आयुष्यातील दुःखाचे, नवऱ्याने केलेल्या छळाचे आणि स्वतःच्या आध्यात्मिक प्रवासाचे वर्णन ७८ अभंगांतून केले आहे. याला मराठी साहित्यातील 'पहिली आत्मकथा' मानली जाते. तत्कालीन पितृसत्ताक व्यवस्थेतील एका स्त्रीची घुसमट आणि तिने भक्तीच्या मार्गाने मिळवलेले स्वातंत्र्य यात अतिशय प्रभावीपणे मांडले आहे.
- वारकरी संप्रदायाचे रूपक: वारकरी संप्रदाय ही एक इमारत मानून त्यांनी रचलेला खालील अभंग संपूर्ण महाराष्ट्रात अत्यंत आदराने गायला जातो:
"संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ॥
ज्ञानदेवे रचिला पाया । उभारिले देवालया ॥
नामा तयाचा किंकर । तेणे रचिले आवार ॥
जनार्दन एकनाथ । खांब दिधला भागवत ॥
तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ॥
बहिणा फडकती ध्वजा । निरूपणा केलिया वोजा ॥"
- खरा ब्राह्मण कोण?: त्यांनी जातीव्यवस्थेवरही प्रहार केले. केवळ जन्माने कुणी ब्राह्मण होत नाही, तर ज्याच्याकडे ज्ञान, शांती आणि भूतदया आहे तोच खरा ब्राह्मण, हा विचार त्यांनी अत्यंत परखडपणे मांडला.

समाधी

आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्या आपले पती आणि मुलगा (वडलसुत) यांच्यासह अहमदनगर जिल्ह्यातील (सध्याचे छत्रपती संभाजीनगर जवळ) शिऊर (शिऊरबांदल) येथे स्थायिक झाल्या. तिथेच शके १६२२ (इ.स. १७००) मध्ये त्यांनी समाधी घेतली.

संत बहिणाबाईंचे जीवन म्हणजे केवळ ईश्वराची भक्ती नव्हे, तर एका स्त्रीने आपल्या आत्मसन्मानासाठी आणि वैचारिक स्वातंत्र्यासाठी दिलेला एक शांत पण अत्यंत प्रखर लढा आहे.

तुकयासखा संत संताजी जगनाडे

संत संताजी जगनाडे महाराज(८ डिसेंबर १६२४-१६८८) हे श्री संत तुकाराम महाराजांचे समकालीन, त्यांचे अत्यंत निष्ठावान शिष्य आणि वारकरी संप्रदायातील एक महत्त्वपूर्ण संत आहेत. तुकोबांच्या अभंगांना लेखणीबद्ध करून ते जनमानसापर्यंत पोहोचवण्याचे ऐतिहासिक कार्य त्यांनी केले.

जन्म आणि बालपण

- जन्म: संतार्जीचा जन्म पुणे जिल्ह्यातील चाकण येथे १६२४ मध्ये झाला.
- कुटुंब: त्यांच्या वडिलांचे नाव विठोबा आणि आईचे नाव मथुबाई होते. ते 'तेली' समाजात जन्मले होते.
- व्यवसाय: त्यांचा पिढीजात तेल गाळण्याचा व्यवसाय होता, परंतु त्यांचे मन सुरुवातीपासूनच अध्यात्माकडे ओढले गेले होते.

संत तुकारामांचे लेखनिक

संताजी जगनाडे यांचे सर्वात मोठे कार्य म्हणजे 'तुकाराम गाथा' जतन करणे.

- जेव्हा संत तुकाराम महाराज अभंग रचायचे आणि कीर्तनात ते गायचे, तेव्हा संताजी ते अभंग जसेच्या तसे लिहून घेत असत.
- जेव्हा मंबाजी आणि इतर कर्मठ लोकांनी तुकोबांचे अभंग इंद्रायणी नदीत बुडवले, तेव्हा संतार्जींना अनेक अभंग मुखोद्गत (पाठांतर) होते. त्यांनी आपल्या स्मरणाशक्तीच्या जोरावर आणि स्वतःपाशी असलेल्या प्रतीमधून ते अभंग पुन्हा जनमानसात आणले.
- त्यांना तुकोबांचे 'चतुर्थ लेखनिक' मानले जाते.

साहित्यिक आणि आध्यात्मिक योगदान

संताजींनी केवळ तुकोबांचे अभंग लिहिले नाहीत, तर स्वतःही विपुल काव्यरचना केली आहे.

- ग्रंथसंपदा: त्यांनी 'घाण्याचे अभंग', 'तेली' व्यवसायावर आधारित रूपकात्मक अभंग आणि 'संताजी जगनाडे महाराज यांची गाथा' लिहिली आहे. संताजी जगनाडे यांचे एकूण ८५ अभंग आज उपलब्ध आहेत.
- शिकवण: त्यांच्या साहित्यातून त्यांनी कर्म आणि भक्ती यांचा मेळ कसा घालावा, हे शिकवले. "आपल्या व्यवसायात प्रामाणिक राहूनही ईश्वर भक्ती करता येते," हा संदेश त्यांनी दिला.

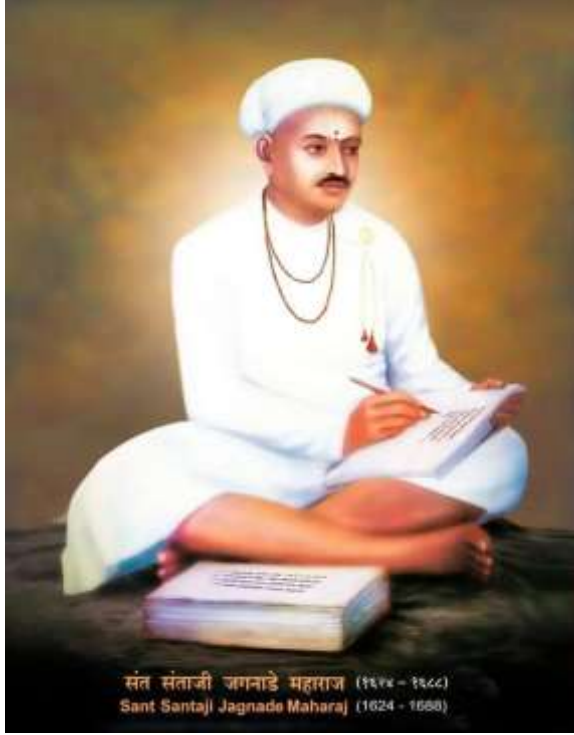
सामाजिक कार्य

- संताजींनी समाजातील अज्ञान आणि अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी कीर्तनांचा वापर केला.
- त्या काळात जातीभेदाच्या भिंती ओलांडून ते तुकोबांच्या सान्निध्यात राहिले आणि समतेचा विचार मांडला.

समाधी

संत संताजी जगनाडे महाराज यांची समाधी पुणे जिल्ह्यातील मावळ तालुक्यातील सुदंबरे या गावी आहे. हे ठिकाण वारकरी संप्रदायातील लोकांसाठी आणि विशेषतः तेली समाजासाठी अत्यंत पवित्र तीर्थक्षेत्र मानले जाते.

विशेष ओळख: संतार्जीनी जर तुकोबांचे अभंग लिहून ठेवले नसते, तर आज आपल्याकडे तुकारामांच्या गाथेचा एवढा मोठा अनमोल खजिना उपलब्ध नसता. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक इतिहासात त्यांचे स्थान अढळ आहे.

तुकयाबंधू संत कान्होबा

संत कान्होबा(इ.स. सतरावे शतक) हे जगद्गुरु संत तुकाराम महाराज यांचे धाकटे बंधू होते. तुकोबांच्या आध्यात्मिक प्रवासात आणि त्यांच्या गाथा लेखनात कान्होबांचा वाटा अत्यंत मोलाचा आहे. संत कान्होबा हे तुकाराम महाराजांचे बंधू असल्याने त्यांना 'तुकयाबंधू' असेही संबोधले जाते.

परिचय आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी

- पूर्ण नाव: कान्होबा बोलहोबा आंबिले (मोरे).
- नाते: ते संत तुकाराम महाराजांचे सर्वात धाकटे भाऊ होते. (सर्वात मोठे सावजी, मधले तुकाराम आणि धाकटे कान्होबा).
- गाव: देहू (जि. पुणे).

तुकोबांचे खंदे समर्थक

तुकाराम महाराजांच्या आयुष्यात जेव्हा कठीण प्रसंग आले, तेव्हा कान्होबा त्यांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहिले.

- संसारात मदत: सुरुवातीच्या काळात कौटुंबिक व्यवसायात त्यांनी तुकोबांना मदत केली. मात्र, जेव्हा तुकोबा विरक्तीकडे वळले, तेव्हा कान्होबांनी घराची जबाबदारी स्वीकारली आणि तुकोबांना त्यांच्या भक्तीमार्गात पूर्ण सहकार्य दिले.
- गाथा लेखन: तुकोबांचे अभंग लिहून घेणाऱ्या लेखकांमध्ये कान्होबांचे नाव महत्त्वाचे आहे. तुकोबा मुखाने अभंग म्हणत आणि कान्होबा ते लिहून काढत असत.

स्वतःची अभंग रचना

कान्होबा हे केवळ लेखनिक नव्हते, तर ते स्वतः एक उत्तम कवी होते. त्यांच्या अभंगांमध्ये तुकोबांच्या विचारांची सावली दिसते, तरीही त्यांची स्वतःची शैली स्वतंत्र आहे.

- त्यांनी आपल्या अभंगांतून गुरुमहिमा आणि विठ्ठल भक्ती मांडली आहे.
- तुकोबांच्या वैकुंठगमनानंतर त्यांनी रचलेले अभंग त्यांच्यातील आर्तता आणि भक्ती प्रकट करतात. त्यांच्या अभंगांच्या शेवटी "कान्हा म्हणे" अशी नाममुद्रा आढळते.

ऐतिहासिक महत्त्व

वारकरी संप्रदायात कान्होबांना महत्त्वाचे स्थान आहे कारण:

- तुकोबांनंतर देहूतील विठ्ठल भक्तीची आणि पालखीची परंपरा पुढे नेण्यात त्यांचे मोठे योगदान राहिले.
- तुकोबांची गाथा जतन करणे आणि ती लोकांपर्यंत पोहोचवण्यात त्यांचा सक्रिय सहभाग होता.

विशेष विचार

कान्होबांच्या रचनेत एक प्रकारची नम्रता आणि शरणागती भाव आहे. ते स्वतःला तुकोबांचे केवळ बंधू न मानता त्यांचे शिष्य मानत असत. तुकोबांच्या महानतेचे वर्णन करणारे अनेक अभंग कान्होबांनी रचले आहेत.

समाधी स्थान

संत कान्होबा यांची समाधी देहू येथे इंद्रायणीच्या काठी, विठ्ठल मंदिराच्या परिसरात आहे. आजही देहूची वारी करणारे भाविक कान्होबांच्या समाधीचे दर्शन मोठ्या श्रद्धेने घेतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, संत तुकाराम महाराज हे जर 'कलश' असतील, तर कान्होबा त्या मंदिराचा भक्कम 'पाया' होते, ज्यांनी संसाराच्या ओझ्याखाली न दबून भक्तीची पताका उंच धरली.

तुकया शिष्य संत निळोबा

संत निळोबा (इ.स.१६३५-१७०६) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत महत्त्वाचे संत आणि जगद्गुरु संत तुकाराम महाराजांचे लाडके शिष्य होते. तुकाराम महाराजांनंतर वारकरी संप्रदायाची धुरा सांभाळणाऱ्या आणि त्यांच्या अभंग परंपरेला अधिक प्रगल्भ करणाऱ्या संतांमध्ये निळोबांचे स्थान सर्वोच्च आहे.

बालपण आणि पार्श्वभूमी

- पूर्ण नाव: निळोबा मुकुंद पिंपळनेरकर.
- जन्म व वास्तव्य: त्यांचा जन्म अहिल्यानगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यातील पिंपळनेर येथे झाला.
- कुटुंब व व्यवसाय: ते जातीने ब्राह्मण होते आणि कुलकर्णी पदावर कार्यरत होते. तथापि, त्यांचे मन संसारापेक्षा परमार्थात अधिक रमले होते.

तुकाराम महाराजांचे शिष्यत्व

संत निळोबा हे तुकाराम महाराजांचे समकालीन नव्हते, तर त्यांनी तुकाराम महाराजांच्या सदेह वैकुंठगमनानंतर त्यांना आपले गुरू मानले.

- तपश्चर्या: निळोबांना तुकाराम महाराजांचे दर्शन घेण्याची तीव्र ओढ होती. त्यासाठी त्यांनी देहू येथे जाऊन इंद्रायणीच्या काठी कठोर तपश्चर्या केली.
- स्वप्नात अनुग्रह: असे मानले जाते की, प्रत्यक्ष तुकाराम महाराजांनी त्यांना स्वप्नात दृष्टान्त देऊन 'राम कृष्ण हरी' या मंत्राचा उपदेश केला आणि आपली संपूर्ण कवित्व शक्ती (अभंग रचण्याची शक्ती) निळोबांना बहाल केली.

साहित्यिक संपदा आणि अभंग रचना

- संत निळोबांनी अत्यंत विपुल आणि उच्च दर्जाची काव्यरचना केली आहे. त्यांच्या अभंगरचनांची संख्या सुमारे १९०० असावी. त्यांच्या अभंगांना 'निळोबांची गाथा' म्हणून ओळखले जाते.
- तुकाराम महाराजांच्या चरित्राचे लेखन: तुकाराम महाराजांच्या जीवनातील अनेक प्रसंग (उदा. गाथा बुडवणे, वैकुंठगमन) निळोबांनी आपल्या अभंगांतून शब्दबद्ध केले आहेत. त्यांनी तुकारामाविषयी ३३२ श्लोक लिहिले. त्यांच्या अभंगरचनांची संख्या सुमारे १९०० असावी.
- कृष्णाच्या गवळणी: निळोबांनी रचलेल्या कृष्णाच्या गवळणी वारकरी संप्रदायात आजही अत्यंत आवडीने गायल्या जातात. त्यातील भक्ती आणि शृंगाराचा संगम हृदयस्पर्शी आहे.
- नाममुद्रा: ते आपल्या अभंगाच्या शेवटी "निळा म्हणे" किंवा "तुका म्हणे निळा" अशी नाममुद्रा वापरत असत, ज्यातून त्यांची आपल्या गुरूंप्रती असलेली कृतज्ञता दिसून येते.

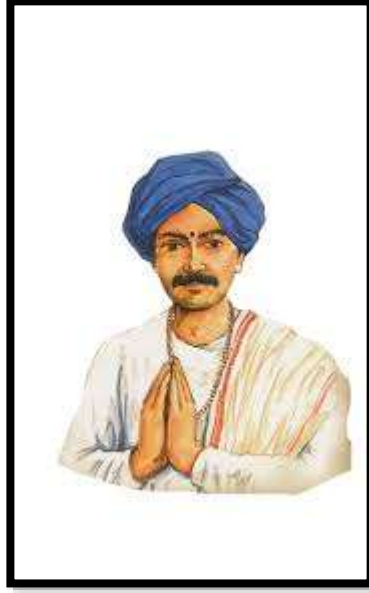
आध्यात्मिक विचार

- निळोबांनी 'भक्ती' आणि 'ज्ञान' यांचा सुंदर समन्वय साधला. त्यांनी केवळ पांडुरंगाची भक्तीच केली नाही, तर समाजाला नीतिमत्तेचा आणि सदाचाराचा धडाही दिला.
- तुकाराम महाराजांनी जो 'कळस' चढवला होता, त्यावर निळोबांनी 'ध्वजा' (पताका) फडकवली, असे वारकरी संप्रदायात आदराने म्हटले जाते.

समाधी

संत निळोबांनी आपल्या मूळ गावी, म्हणजेच पिंपळनेर (जि. अहिल्यानगर) येथे संजीवन समाधी घेतली. आजही तिथे त्यांचे भव्य मंदिर असून कार्तिक वद्य प्रतिपदेला तिथे मोठी यात्रा भरते.

संत तुकाराम महाराजांच्या निर्वाणानंतर त्यांची परंपरा 'शब्दाच्या माध्यमातून' निळोबांनी जिवंत ठेवली.

तुकयाशिष्य संत गवर शेठ

संत गवर शेठ (ज्यांना काही ठिकाणी गवरजी शेठ किंवा गवरी शेठ असेही संबोधले जाते) हे वारकरी संप्रदायातील १७ व्या शतकातील एक निस्सीम विठ्ठल भक्त आणि संत तुकाराम महाराज यांचे समकालीन भक्त म्हणून ओळखले जातात.

परिचय आणि पार्श्वभूमी

- व्यवसाय: ते व्यवसायाने व्यापारी (शेठ) होते. 'शेठ' ही पदवी त्यांच्या व्यापारामुळे त्यांना मिळाली होती.ते जातीने लिगायत वाणी होते.
- वास्तव्य: त्यांचे वास्तव्य प्रामुख्याने देहू आणि परिसरात होते. तुकाराम महाराजांच्या निकटवर्तीयांपैकी ते एक होते.

संत तुकाराम महाराजांशी संबंध

संत गवर शेठ हे तुकाराम महाराजांच्या चौदा टाळकऱ्यांपैकी (मुख्य शिष्यांपैकी) एक मानले जातात.

- तुकोबांच्या कीर्तनात ते टाळ वाजवत असत आणि त्यांच्या अभंगांचा पाठ करत असत.
- जेव्हा तुकाराम महाराजांनी आपल्या वाटणीची कर्जखते (कागदपत्रे) इंद्रायणी नदीत बुडवली आणि संसाराचा त्याग केला, तेव्हा गवर शेठ यांनी त्यांना व्यावहारिक पातळीवर अनेकदा आधार दिला होता.

विठ्ठल भक्ती

गवर शेठ हे केवळ व्यापारी नव्हते, तर त्यांचे मन विठ्ठल भक्तीत रमलेले होते. तुकोबांच्या सहवासामुळे त्यांच्यातील विरक्ती आणि भक्ती वाढत गेली. ते स्वतः अभंग रचना करत असत, ज्यात विठ्ठलाविषयीची आर्तता आणि तुकोबांविषयीचा आदर व्यक्त होतो.

ऐतिहासिक उल्लेख

वारकरी साहित्यात आणि महिपती महाराजांच्या 'भक्तविजय' किंवा 'भक्तलीलामृत' यांसारख्या ग्रंथांमध्ये गवर शेठ यांच्या भक्तीचे उल्लेख आढळतात. तुकाराम महाराजांच्या वैकुंठगमनाच्या वेळी जे प्रमुख शिष्य उपस्थित होते, त्यामध्ये गवर शेठ यांचा समावेश होतो.

विशेष वैशिष्ट्य

गवर शेठ हे 'प्रापंचिक राहून परमार्थ कसा करावा' याचे उत्तम उदाहरण होते. आपला व्यापार सांभाळून त्यांनी नामस्मरणाची कास कधीही सोडली नाही. वारकरी संप्रदायातील 'शेटूये' किंवा 'व्यापारी' वर्गाला भक्तीमार्गाकडे वळवण्यात अशा संतांचा मोठा वाटा आहे.

स्मृती आणि स्थान

आजही देहूच्या पालखी सोहळ्यात आणि तुकाराम महाराजांच्या गाथेमध्ये त्यांच्या नावाचा उल्लेख आदराने केला जातो. तुकोबांच्या प्रभावळीत जे रत्न चमकले, त्यापैकी गवर शेठ हे एक महत्त्वाचे नाव आहे.

उपेक्षित संतकवयित्री भागू

संत भागू (किंवा संत भागूबाई) या महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत श्रेष्ठ, परंतु इतिहासाने काहीशा दुर्लक्षित ठेवलेल्या संत कवयित्री होत्या. भक्तीच्या मार्गावर चालताना तत्कालीन समाजात वाट्याला आलेले अस्पृश्यतेचे आणि स्त्रीत्वाचे दुहेरी दुःख सहन करून त्यांनी अत्यंत उत्कट विठ्ठलभक्ती केली. वारकरी संप्रदायात आणि विशेषतः 'श्रीसकलसंतगाथा' या ग्रंथात त्यांचा उल्लेख अत्यंत आदराने 'भागू महारीन' असा आढळतो.

सामाजिक पार्श्वभूमी आणि संघर्ष

- जन्म आणि समाज: संत भागूबाई यांचा जन्म महार समाजात झाला होता. त्या काळातील भयंकर जातीय व्यवस्थेमुळे त्यांना आणि त्यांच्या समाजाला पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरात (गाभाऱ्यात) प्रवेश दिला जात नसे.
- दुर्लक्षित संत: संत चोखामेळा, संत जनाबाई किंवा संत सोयराबाई यांच्याइतकी संत भागूबाई यांची विस्तृत माहिती किंवा चरित्र आज उपलब्ध नाही. तरीही त्यांच्या मोजक्या अभंगांतून त्यांची आध्यात्मिक उंची स्पष्टपणे दिसून येते.

विठ्ठलभक्ती आणि आख्यायिका

मंदिरात प्रवेश नसल्यामुळे संत भागूबाई महाद्वाराबाहेर राहूनच विठ्ठलाची आळवणी करत असत. देवाने आपल्यासाठी स्वतः बाहेर यावे, अशी विनवणी त्या करत.

- विठ्ठलाची कृपा: त्यांच्या एका प्रसिद्ध अभंगानुसार, भागूबाईंच्या भक्तीला भुलून खुद्द पांडुरंग त्यांच्यासाठी मंदिराबाहेर आला आणि त्याने भागूबाईंना

चक्क आपल्या खांद्यावर घेतले. या प्रसंगाचे वर्णन त्या अत्यंत भावपूर्ण शब्दांत करतात:

"मज बाळा भेटी देई ॥ देव आले हो बाहेरी ।
मज नेले खांद्यावरी ॥ भागू म्हणे भेट झाली ।
माझी चिंता ही हरिली ॥"

(अर्थ: देवा, मला दर्शन दे आणि साक्षात देव माझ्यासाठी बाहेर आला, त्याने मला खांद्यावर घेतले आणि माझी सर्व चिंता दूर झाली.)

साहित्यिक संपदा आणि अभंगांचा आशय

संत भागूबाईंचे काही मोजकेच अभंग आज उपलब्ध आहेत, जे वारकरी संप्रदायाच्या 'सकल संत गाथा'मध्ये संकलित केले आहेत.

- विठ्ठलमय मनोविश्व: त्यांच्या अभंगांतून वैयक्तिक दुःखापेक्षा ईश्वराच्या भेटीची तळमळ जास्त जाणवते. समाजातील उच्च-नीचतेचा किंवा बहिष्काराचा कोणताही राग न बाळगता त्यांनी फक्त विठ्ठलावर निस्सीम प्रेम केले.
- ज्ञानेश्वरांबद्दल आदर: संत भागूबाईंना वारकरी संप्रदायाचा पाया रचणाऱ्या संत ज्ञानेश्वरांबद्दलही अपार आदर होता. एका अभंगात त्या ज्ञानेश्वरांची आळवणी करताना म्हणतात:

"कृपेचा सागरा । मायबापा ज्ञानेश्वरा ॥"

वारकरी संप्रदायातील स्थान

वारकरी संप्रदायाने जातीभेद आणि लिंगभेद बाजूला सारून समाजात समता आणि बंधुता रुजवण्याचे जे महान कार्य केले, त्यात संत भागूबाई यांचे स्थान

अत्यंत महत्त्वाचे आहे. संत सोयराबाई, संत निर्मळा आणि संत जनाबाई यांच्याप्रमाणेच संत भागूबाई यांनीही तत्कालीन स्त्रीच्या वेदनांना आणि भक्तीला साहित्यातून वाट मोकळी करून दिली. सामाजिक समतेचे बीज रुजवणाऱ्या या महान संत परंपरेचा त्या एक अविभाज्य आणि वंदनीय भाग आहेत.

राजकारणी संत समर्थ रामदास

समर्थ रामदास स्वामी (इ.स.१६०८ - १६८१) हे महाराष्ट्रातील एक अद्वितीय आणि प्रखर विचारवंत संत होते. महाराष्ट्राच्या संत परंपरेत वारकरी संप्रदायाचा भर मुख्यत्वे 'भक्ती' आणि 'समते'वर होता, तर समर्थ रामदास स्वामींनी भक्तीसोबतच 'शक्ती', 'व्यावहारिकता' (प्रपंच) आणि 'संघटन' यावर भर दिला. त्यांच्या ठायी असलेल्या या प्रखर सामर्थ्यामुळेच त्यांना 'समर्थ' असे म्हटले जाते.

मराठी साहित्याच्या आणि तत्त्वज्ञानाच्या अनुसंधानात समर्थ रामदासांच्या साहित्याला आणि त्यांच्या स्वतंत्र विचारप्रणालीला एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि व्यावहारिक स्थान आहे.

बालपण आणि वैराग्य

- जन्म: समर्थ रामदासांचा जन्म शके १५३० (इ.स. १६०८) मध्ये रामनवमीच्या दिवशी मराठवाड्यातील जालना जिल्ह्यातील जांब या गावी झाला.
- मूळ नाव: नारायण सूर्याजी ठोसर.
- आई-वडील: त्यांच्या वडिलांचे नाव सूर्याजीपंत आणि आईचे नाव राणूबाई होते. त्यांचे थोरले भाऊ गंगाधर (ज्यांना श्रेष्ठ म्हणत) हे होते.
- लग्नातील पलायन: वयाच्या १२ व्या वर्षी त्यांचे लग्न ठरले होते. लग्न मंडपात बोहल्यावर उभे असताना भटर्जींनी "सावधान" हा शब्द उच्चारला. हा शब्द ऐकताच ऐहिक संसाराच्या बंधनातून स्वतःला खऱ्या अर्थाने 'सावधान' करण्यासाठी त्यांनी मंडपातून थेट पलायन केले आणि संन्यास स्वीकारला.

तपश्चर्या, तीर्थयात्रा आणि मारुतीची उपासना

- कठोर तपस्या: लग्नमंडपातून पळून ते नाशिकजवळील टाकळी येथे आले. तिथे त्यांनी तब्बल १२ वर्षे अत्यंत कठोर तपश्चर्या केली. पहाटे गोदावरीच्या डोहात उभे राहून त्यांनी १३ कोटी रामनामाचा जप केला आणि रामाचे निस्सीम भक्त बनले (म्हणूनच त्यांनी स्वतःचे नाव 'रामदास' असे ठेवले).
- तीर्थयात्रा आणि समाज निरीक्षण: तपश्चर्येनंतर त्यांनी सलग १२ वर्षे संपूर्ण भारताची तीर्थयात्रा केली. या यात्रेत त्यांनी समाजाची दुरवस्था, परकीयांचे आक्रमण आणि लोकांची हतबलता अत्यंत जवळून पाहिली.
- शक्तीची उपासना: समाज दुर्बल झाला आहे हे ओळखून, समाजात शौर्य

आणि शक्ती जागृत करण्यासाठी त्यांनी गावोगावी मारुतीची (हनुमानाची) मंदिरे आणि आखाडे स्थापन केले. (उदा. चाफळचा मारुती, अशा ११ मारुतींची त्यांनी स्थापना केली). "शक्तीने मिळती राज्ये । युक्तीने यत्न होतसे ॥" हा त्यांचा मंत्र होता.

साहित्यिक संपदा आणि ग्रंथनिर्मिती

मराठी साहित्यात रामदासांचे योगदान अत्यंत विपुल आणि वैविध्यपूर्ण आहे. त्यांची भाषा अत्यंत ओघवती,

रोखठोक आणि थेट काळजाला भिडणारी आहे:

- दासबोध: हा समर्थ रामदासांचा सर्वांत मोठा आणि अद्वितीय ग्रंथ आहे. यात गुरू आणि शिष्य यांच्यातील संवादातून प्रपंच कसा करावा, राजकारण कसे असावे, मूर्ख माणसांची लक्षणे कोणती, इथपासून ते अध्यात्मापर्यंतचे अत्यंत व्यावहारिक आणि मानसशास्त्रीय मार्गदर्शन त्यांनी केले आहे.
- मनाचे श्लोक: मानवी मनाला घडवण्यासाठी आणि वळण लावण्यासाठी त्यांनी २०५ 'मनाचे श्लोक' रचले. (उदा. 'मना सज्जना भक्तीपंथेची जावे...'). हे श्लोक आजही महाराष्ट्रातील घराघरांत आवडीने म्हटले जातात.
- करुणाष्टके: स्वतःच्या मनातील आर्तता आणि ईश्वराप्रती असलेली ओढ त्यांनी करुणाष्टकांतून (उदा. 'अनुदिनि अनुतापे...') अत्यंत हृदयस्पर्शी शब्दांत मांडली आहे.
- आरत्या: आज आपण ज्या अनेक आरत्या नेहमी म्हणतो, त्या रामदास स्वामींनीच रचल्या आहेत. गणपतीची "सुखकर्ता दुःखहर्ता", शंकराची "लवथवती विक्राळा", मारुतीची "सत्राणे उड्डाणे" या आरत्या त्यांच्याच लेखणीतून उतरल्या आहेत.

सामाजिक आणि राजकीय तत्त्वज्ञान

- प्रपंच आणि परमार्थ: संन्यास न घेता संसार करूनही परमार्थ कसा साधावा हे त्यांनी सांगितले. "प्रपंची जे सावधान । तोचि परमार्थ करील जाण ॥" आणि "आधी प्रपंच करावा नेटका । मग घ्यावे परमार्थविवेका ॥" असा त्यांचा रोकडा उपदेश होता.
- संघटन आणि प्रयत्नवाद: समाजाला आळस सोडून प्रयत्नवादी बनवण्याचे काम त्यांनी केले. "यत्न तो देव जाणावा" (प्रयत्न हाच ईश्वर आहे) आणि "सामर्थ्य आहे चळवळीचे, जो जो करेल तयाचे" हे त्यांचे मूलमंत्र होते. त्यांनी समाजाला संघटित करण्यासाठी गावोगावी 'महंत' आणि 'मठ' स्थापन केले.

छत्रपती शिवाजी महाराज आणि रामदास स्वामी

समर्थ रामदास स्वामी हे छत्रपती शिवाजी महाराजांचे समकालीन होते. दोघांच्याही मनात स्वराज्य आणि स्वधर्माबद्दल नितांत आदर होता. शिंगणवाडी (चाफळजवळ) येथे या दोन महापुरुषांची ऐतिहासिक भेट झाली होती. रामदास स्वामींनी शिवाजी महाराजांच्या कार्याला आध्यात्मिक आणि वैचारिक अधिष्ठान दिले आणि शिवरायांबद्दल "निश्चयाचा महामेरू । बहुत जनांसी आधारू ।" असे गौरवोद्गार काढले.

समाधी

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या निधनानंतर (१६८०) रामदास स्वामी अत्यंत व्यथित झाले. महाराजांच्या मृत्यूनंतर वर्षभरातच, शके १६०३ (इ.स. १६८१) मध्ये माघ कृष्ण नवमीला (ज्याला आज आपण 'दास नवमी' म्हणतो), त्यांनी सज्जनगड (जि. सातारा) येथे समाधी घेतली. महाराष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय आणि साहित्यिक जडणघडणीत समर्थ रामदासांचे विचार एका दीपस्तंभासारखे मार्गदर्शन करत आले आहेत.

समर्थशिष्या संत वेणाबाई

संत वेणाबाई(इ.स. १६२७-१६७८) या समर्थ रामदास स्वामींच्या प्रमुख शिष्या आणि १७ व्या शतकातील एक महान संत कवयित्री होत्या. त्यांना 'वेणास्वामी' म्हणूनही संबोधले जाते.समर्थ संप्रदायामध्ये त्यांना अत्यंत आदराचे स्थान असून, 'रामदासी संप्रदायातील मुक्ताबाई' म्हणूनही त्यांना ओळखले जाते.

जन्म आणि बालपण

- जन्म: इ.स. १६२७ मध्ये कोल्हापूर येथे एका देशस्थ ब्राह्मण कुटुंबात झाला.
- मूळ नाव: वेणूबाई देशपांडे.
- त्यांचे लग्न लहानपणीच झाले होते, परंतु दुर्दैवाने त्यांना बालविधवा म्हणून दुःखद जीवन जगावे लागले. त्या काळात विधवा स्त्रियांचे जगणे अत्यंत कठीण होते, मात्र वेणाबाईंनी आपला मार्ग अध्यात्माकडे वळवला.

समर्थ रामदास स्वामींची भेट

वेणाबाईंचे वडील समर्थांचे भक्त होते. जेव्हा समर्थ रामदास स्वामी कोल्हापूरला आले, तेव्हा वेणाबाई त्यांच्या विचारांनी प्रभावित झाल्या. त्यांनी समर्थांचे शिष्यत्व स्वीकारले. सुरुवातीला समाजाने एका विधवेने संन्याशाची शिष्या होण्याला खूप विरोध केला, पण वेणाबाई आपल्या ध्येयावर ठाम राहिल्या. पुढे समर्थांनी त्यांना सज्जनगड येथे आपल्यासोबत नेले.

ग्रंथसंपदा आणि साहित्य

वेणाबाईंची काव्यरचना अतिशय रसाळ, प्रेमळ आणि पांडित्यपूर्ण आहे. त्यांच्या प्रमुख रचना खालीलप्रमाणे आहेत:

- सीता स्वयंवर: हा त्यांचा सर्वात लोकप्रिय आणि प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. यात त्यांनी सीतेच्या लग्नाचे वर्णन अतिशय सुंदर आणि जिवंतपणे केले आहे.
- रामकथा: रामायणातील विविध प्रसंगांवर त्यांनी पदे रचली आहेत.
- अभंग आणि पदे: त्यांनी शेकडो अभंग रचले असून त्यात गुरुभक्ती आणि रामभक्तीचा ओलावा आढळतो.
- आरत्या: समर्थ संप्रदायातील अनेक आरत्या वेणाबाईंनी रचलेल्या आहेत.

सज्जनगड येथील कार्य

समर्थ रामदास स्वामींनी वेणाबाईंवर मोठी जबाबदारी सोपवली होती.

- सज्जनगडावरील समर्थांच्या मठाचे व्यवस्थापन आणि भोजन व्यवस्था वेणाबाईं पाहत असत.
- त्या स्वतः उत्तम कीर्तनकार होत्या. समर्थांच्या उपस्थितीत सज्जनगडावर त्या कीर्तने करत असत.
- रामदासी संप्रदायाचा प्रसार करण्यासाठी समर्थांनी त्यांना 'मिरज' येथील मठाची महंत म्हणून नियुक्त केले होते. त्या काळी एका स्त्रीला मठाधिपती बनवणे ही समर्थांनी केलेली मोठी सामाजिक क्रांती होती.

विशेष वैशिष्ट्ये

- गुरुभक्ती: वेणाबाईंची आपल्या गुरूंवर (समर्थांवर) अढळ श्रद्धा होती. त्यांच्या काव्यात गुरुमहिमा वारंवार येतो.

- स्त्री शक्तीचे प्रतीक: अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत, सामाजिक बहिष्कार सोसून त्यांनी स्वतःचे व्यक्तिमत्व घडवले आणि अध्यात्मिक क्षेत्रात सर्वोच्च स्थान गाठले.

निर्वाण

इ.स. १६७८ मध्ये सज्जनगड येथे समर्थांच्या हयातीतच वेणाबाईंचे निधन झाले. सज्जनगडावर आजही वेणाबाईंची वृंदावन (समाधी) पाहायला मिळते, जी समर्थांच्या समाधीच्या अगदी जवळ आहे.

वेणाबाईंनी आपल्या कर्तृत्वाने हे सिद्ध केले की, भक्ती आणि ज्ञान यावर केवळ पुरुषांचाच अधिकार नसून स्त्रियाही त्यात अग्रेसर राहू शकतात.

समर्थशिष्य संत कल्याण स्वामी

संत कल्याण स्वामी(इ.स.१६३६-१७१४) हे समर्थ रामदास स्वामींचे 'पट्टशिष्य' आणि समर्थ संप्रदायातील सर्वात निष्ठावान अनुयायी म्हणून ओळखले जातात. गुरुभक्ती कशी असावी, याचे ते एक आदर्श उदाहरण मानले जातात.

परिचय आणि बालपण

- मूळ नाव: अंबाजी कृष्णाजी कुलकर्णी.
- जन्म: इ.स. १६३६ मध्ये कोल्हापूरजवळील कोळगाव येथे झाला.
- अंबाजींचे बालपण कोल्हापुरात गेले. त्यांचे व्यक्तिमत्व अतिशय तेजस्वी आणि शरीरयष्टी सुदृढ होती

समर्थ रामदास स्वामींची भेट

समर्थ रामदास स्वामी जेव्हा कोल्हापूरला आले होते, तेव्हा अंबाजी त्यांच्या विचारांनी प्रेरित झाले. समर्थांनी त्यांची परीक्षा घेण्यासाठी त्यांना विचारले, "अंबाजी, माझ्यासोबत येणार का?" तेव्हा कोणतीही अट न ठेवता अंबाजींनी गुरुंचे शिष्यत्व स्वीकारले. समर्थांनी त्यांच्या सेवेवर प्रसन्न होऊन त्यांचे नाव 'कल्याण' असे ठेवले.

आदर्श गुरुभक्ती

कल्याण स्वामींच्या गुरुभक्तीच्या अनेक कथा रामदासी संप्रदायात प्रसिद्ध आहेत, ज्यातून त्यांची निष्ठा दिसून येते:

- धो-धो पावसात छत्री धरणे: एकदा महाबळेश्वरच्या जंगलात प्रचंड पाऊस पडत असताना, कल्याण स्वामींनी रात्रभर समर्थांच्या डोक्यावर छत्री धरली होती जेणेकरून गुरुंच्या ध्यानात व्यत्यय येऊ नये.
- विहिरीत उडी मारणे: समर्थांनी एका विहिरीत आपली गुळगुळी (पात्र) पडल्याचे सांगितले, तेव्हा क्षणाचाही विचार न करता कल्याण स्वामींनी विहिरीत उडी मारली होती.

साहित्यातील योगदान

कल्याण स्वामी हे केवळ सेवेकरी नव्हते, तर ते समर्थांचे मुख्य लेखक होते.

- दासबोध: समर्थांनी सांगितलेला 'दासबोध' हा ग्रंथ कल्याण स्वामींनी आपल्या सुंदर हस्ताक्षरात लिहून काढला. आजही सज्जनगडावर त्यांनी लिहिलेल्या मूळ प्रती जतन केलेल्या आहेत.
- त्यांचे हस्ताक्षर अतिशय वळणदार आणि सुंदर होते. त्यांनी स्वतः देखील काही पदे आणि अभंग रचले आहेत.

विशेष कार्य आणि मठ स्थापना

- समर्थांनी त्यांना रामदासी संप्रदायाचा प्रसार करण्यासाठी 'डोमगाव' (जि. धाराशिव) येथील मठाचे महंत बनवले होते.
- शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याला आध्यात्मिक आणि नैतिक पाठबळ देण्यासाठी कल्याण स्वामींनी समर्थांच्या खांद्याला खांदा लावून कार्य केले.
- कल्याण स्वामींनी अनेक तरुण शिष्यांना तयार केले आणि महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी मठांची स्थापना केली.

समाधी

इ.स. १६८१ मध्ये समर्थाच्या निर्वाणानंतर काही काळातच, इ.स. १६८१-८२ च्या सुमारास कल्याण स्वामींचेही निर्वाण झाले. त्यांची समाधी डोमगाव येथे आहे. सज्जनगडावर समर्थाच्या समाधीच्या अगदी समोर कल्याण स्वामींचे मंदिर (मठ) आहे, जे गुरु-शिष्यांच्या अतूट नात्याची साक्ष देते.

थोडक्यात सांगायचे तर: "गुरुची आज्ञा हीच ज्यांच्यासाठी शिरसाबंध होती, असे कल्याण स्वामी हे निष्काम कर्मयोगाचे मूर्तिमंत प्रतीक होते."

समर्थ सांप्रदायिक संत गिरिधर स्वामी

संत गिरिधर स्वामी (इ.स. १६०६ - १६९४) हे समर्थ रामदास स्वामींच्या समर्थ संप्रदायातील एक अत्यंत विद्वान, निष्ठावान आणि प्रतिभावान संत कवी होते. समर्थांच्या 'अकरा मारुती'पैकी एक असलेल्या चाफळ येथील मठाची जबाबदारी त्यांनी सांभाळली होती. रामदास स्वामींनंतर समर्थ संप्रदायाचा विस्तार करण्यात आणि त्यांच्या चरित्राचे जतन करण्यात गिरिधर स्वामींचा वाटा मोलाचा आहे.

बालपण आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी

- जन्म: गिरिधर स्वामींचा जन्म शके १५२८ (इ.स. १६०६) मध्ये बीड जिल्ह्यातील कपिळधार (काही संदर्भानुसार नाशिक जिल्हा) येथे झाला.
- मूळ नाव: त्यांचे मूळ नाव 'गिरिधर'च होते. त्यांचे वडील विठ्ठलपंत हे एक सात्त्विक वृत्तीचे गृहस्थ होते.
- रामदास स्वामींची भेट: गिरिधर स्वामी तरुण वयातच समर्थ रामदास स्वामींच्या विचारांनी प्रभावित झाले आणि त्यांचे शिष्य बनले. समर्थांनी त्यांना चाफळच्या राम मंदिराची आणि मठाची व्यवस्था पाहण्याची आज्ञा दिली होती.

समर्थ संप्रदायाचे इतिहासकार

गिरिधर स्वामींना समर्थ संप्रदायाचे 'पहिले अधिकृत इतिहासकार' मानले जाते. समर्थ रामदास स्वामींच्या जीवनातील बारकावे आणि त्यांचा संप्रदाय त्यांनी आपल्या साहित्यातून जिवंत ठेवला.

- समर्थ प्रताप: हा त्यांचा अत्यंत प्रसिद्ध आणि ऐतिहासिक महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. यात त्यांनी समर्थ रामदास स्वामींचे चरित्र, त्यांचे कार्य, त्यांनी स्थापन केलेले मठ आणि त्यांच्या शिष्यांची माहिती ओवीबद्ध स्वरूपात दिली आहे. समर्थांच्या जीवनावर प्रकाश टाकणारा हा एक आधारभूत ग्रंथ मानला जातो.

विपुल साहित्यनिर्मिती

गिरिधर स्वामींची लेखणी अत्यंत प्रवाही आणि विद्वत्तापूर्ण होती. त्यांनी लहान-मोठे मिळून सुमारे ८० ते ९० ग्रंथ लिहिल्याचे सांगितले जाते.

- ग्रंथराज: हा त्यांचा एक महत्त्वाचा तात्त्विक ग्रंथ आहे.
- विवेक लहरी: अध्यात्म आणि विरक्तीवर आधारित या ग्रंथाची रचना आहे.
- आत्माराम: या ग्रंथात त्यांनी आत्मज्ञानाचे सुबोध निरूपण केले आहे.
- शेकडो अभंग आणि पदे: त्यांनी रामभक्तीवर आणि सद्गुरुंच्या महतीवर अनेक पदे रचली आहेत, जी आजही समर्थ संप्रदायात आवडीने गायली जातात.

वैशिष्ट्यपूर्ण विचार

- गुरुनिष्ठा: गिरिधर स्वामींच्या साहित्यात गुरुभक्तीचा ओलावा पदोपदी जाणवतो. "सद्गुरूवाचून गती नाही," हा विचार त्यांनी अत्यंत ठामपणे मांडला.
- धर्माभिमान आणि स्वराज्य: समर्थांप्रमाणेच त्यांच्या साहित्यातही राष्ट्रप्रेम आणि धर्माबद्दलचा अभिमान दिसून येतो.

समाधी

संत गिरिधर स्वामींनी शके १६१६ (इ.स. १६९४) मध्ये सातारा जिल्ह्यातील चाफळ येथे संजीवन समाधी घेतली. चाफळ येथील राम मंदिराच्या परिसरातच त्यांची समाधी आहे.

गिरिधर स्वामींचे साहित्य विशेष महत्त्वाचे ठरेल. विशेषतः 'समर्थ प्रताप' सारख्या ग्रंथांतून १७ व्या शतकातील मराठी भाषेचे स्वरूप, तत्कालीन शब्दसंग्रह आणि संप्रदायाची ऐतिहासिक मांडणी कशी होती, याचे उत्तम अनुसंधान बांधता येईल.

लिंगायत संत शांतलिंग स्वामी

संत शांतलिंग स्वामी(इ.स. १६५०-१७३०) हे १७ व्या शतकातील एक अत्यंत प्रभावशाली संत-कवी, तत्त्वज्ञ आणि लिंगायत (शिवानुभव) परंपरेचे महान प्रवर्तक होते. त्यांच्या साहित्याने आणि विचारांनी महाराष्ट्रातील वारकरी आणि शैव परंपरेत एक सुवर्णमध्य साधला आहे.

परिचय आणि काळ

- काळ: त्यांचा काळ साधारणपणे इ.स. १६५० ते १७३० च्या दरम्यान मानला जातो.
- स्थान: त्यांचे कार्यक्षेत्र प्रामुख्याने पंढरपूर आणि सोलापूर जिल्ह्याचा परिसर राहिले आहे. ते मूळचे कर्नाटक सीमेजवळील असले तरी त्यांनी आपले संपूर्ण लेखन आणि प्रवचन कार्य मराठी भाषेतून केले.
- परंपरा: ते लिंगायत धर्मातील 'विरक्त' परंपरेचे अनुयायी होते. त्यांना 'शिवानुभवी' संत म्हणून ओळखले जाते.

प्रमुख ग्रंथसंपदा

संत शांतलिंग स्वामींची लेखनशैली प्रगल्भ आणि दार्शनिक आहे. त्यांच्या ग्रंथांमधून कठीण आध्यात्मिक तत्त्वे सोप्या ओवीबद्ध स्वरूपात मांडली आहेत. जनसामान्यांसाठी कन्नड भाषेतील वीरशैव तत्त्वज्ञानाचा व आचारधर्माचा परिचय करून देणे, हे शांतलिंगांच्या या प्रमुख ग्रंथांच्या निर्मितीचे प्रयोजन होते.

विवेकचिंतामणी, शांतबोध आणि करणहसुगे (कर्णहस्तकी) हे त्यांचे ग्रंथ असून वीरशैव मराठी तत्त्वपर लेखनात त्यांचे स्वतःचे असे एक स्थान आहे.

निजगुणशिवयोगी यांच्या 'विवेकचिंतामणी' या बृहद्ग्रंथाचा मराठी ओवीबद्ध अनुवाद शांतलिंगस्वामींनी केला. करणहसुगे (कर्णहस्तकी) या ग्रंथाचा विषय पंचीकरण हाच आहे. शांतबोध हा ग्रंथ समर्थांच्या दासबोधाप्रमाणे उपदेशपर ग्रंथ आहे.

वैचारिक योगदान

शांतलिंग स्वामींचे कार्य हे केवळ धार्मिक नसून ते सामाजिक समन्वयाचे मोठे उदाहरण आहे:

- शैव-वैष्णव समन्वय: त्या काळी शिवभक्त (शैव) आणि विष्णूभक्त (वैष्णव) यांच्यात अनेकदा मतभेद असत. शांतलिंग स्वामींनी "शिव तोची विठ्ठल, विठ्ठल तोची शिव" हा अद्वैत विचार मांडला. पंढरपूरच्या विठ्ठलाला त्यांनी 'शिवस्वरूप' मानून त्याची उपासना केली.
- मराठी भाषेचा अभिमान: लिंगायत धर्माचे मूळ साहित्य कन्नड भाषेत (वचने) मोठ्या प्रमाणावर होते. मात्र, महाराष्ट्रातील सामान्य जनतेला हे ज्ञान मिळावे म्हणून त्यांनी मराठी भाषेचा स्वीकार केला आणि मराठीत दर्जेदार ग्रंथ निर्माण केले.
- भक्ती आणि विरक्ती: त्यांनी केवळ कोरड्या ज्ञानाला महत्त्व न देता 'भक्तियुक्त ज्ञान' श्रेष्ठ मानले. त्यांच्या रचनांमधून संसार सोडून नव्हे, तर संसारात राहून विरक्त कसे राहावे, याचे मार्गदर्शन मिळते.

साहित्यातील स्थान

मराठी संत साहित्याच्या इतिहासकारांनी (उदा. ल. रा. पांगारकर) शांतलिंग स्वामींच्या साहित्याची तुलना ज्ञानेश्वर आणि तुकाराम महाराजांच्या साहित्याशी

केली आहे. त्यांच्या ओव्यांमध्ये एक प्रकारचा नादमाधुर्य आणि शांत रस ओतप्रोत भरलेला असतो, म्हणूनच त्यांचे नाव 'शांतलिंग' सार्थ ठरते.

समाधी स्थान

त्यांचे समाधी स्थान पंढरपूर येथे आहे. पंढरपूरच्या क्षेत्रात आजही त्यांचे मठ आणि अनुयायी त्यांची परंपरा जपत आहेत. आषाढी-कार्तिकी वारीच्या वेळी त्यांच्या पालखीला आणि मठाला विशेष महत्त्व असते.

'शिवानुभव' परंपरेचे प्रवर्तक संत मन्मथ स्वामी

संत मन्मथ स्वामी(इ.स. १६३०-१७१३) हे १७ व्या शतकातील एक महान संत, कवी आणि लिंगायत, नागेश संप्रदायातील 'शिवानुभव' परंपरेचे महत्त्वाचे प्रवर्तक मानले जातात. त्यांनी मराठी साहित्यात शिवभक्ती आणि अद्वैत विचारांचा मोठा प्रसार केला.

जीवन परिचय

- काळ: त्यांचा जन्म १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाला (साधारण इ.स.१६३०-१७१३).
- जन्मस्थान: त्यांचा जन्म आजोळी बीड जिल्ह्यातील भूम तालुक्यातील नेकनूर ह्या गावी झाला. त्यांचे मूळ स्थान बीड जिल्ह्यातील कपिलधार हे आहे.
- परंपरा: ते श्रीशैल्य पीठाच्या परंपरेतील मानले जातात. त्यांना 'दुसरे बसवेश्वर' असेही आदराने म्हटले जाते.

प्रमुख ग्रंथसंपदा

मन्मथ स्वामींनी अत्यंत रसाळ आणि तत्त्वज्ञानाने ओतप्रोत अशा ग्रंथांची रचना केली आहे. गुरूनागी, गुरूप्रसाद, शिवगीता, शिवस्तोत्र, अनुभवानंद, स्वयंप्रकाश, आनंदलहरी, अभंगगाथा इ. मराठी ग्रंथरचना त्यांच्या नावावर सांगितली जाते. यांतील परमरहस्य व अभंगगाथा हे दोन ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत.

- परमरहस्य: हा त्यांचा सर्वात लोकप्रिय आणि महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. यात त्यांनी लिंगायत धर्म, अष्टावरण, पंचाचार आणि षट्स्थल सिद्धांताचे सविस्तर विवेचन केले आहे.

- वीरशैव संत शाहीर मन्मथ स्वामी यांनी सोळाव्या शतकात रचलेली 'कराडच्या भवानीवरील लावणी' ही पहिली उपलब्ध लावणी मानली जाते. परंतु ही लावणी श्रृंगाररसप्रधान नसून भक्तीरसप्रधान आध्यात्मिक लावणी आहे. शिलाहारांची कुलदेवता महालक्ष्मी कराडात कशी आली?, याचे वर्णन या लावणीत करण्यात आले आहे.
- अभंग आणि पदे: त्यांनी शेकडो अभंग रचले आहेत, जे आजही ग्रामीण महाराष्ट्रात आणि कर्नाटक सीमाभागात मोठ्या भक्तीने गायले जातात.

शिकवण आणि कार्य

- समन्वयवादी भूमिका: मन्मथ स्वामींनी विठ्ठल भक्ती आणि शिव भक्ती यांच्यात समन्वय साधला. "शिव आणि विष्णू एकच आहेत" हा विचार त्यांनी जनमानसात रुजवला.
- सामाजिक समता: त्यांनी जातीभेद नाकारून मानवतेचा आणि समतेचा संदेश दिला. 'काय कवे कैलास' (कष्ट हाच कैलास) हा बसवेश्वरांचा विचार त्यांनी मराठी मातीत रुजवला.
- मराठी भाषेचा अभिमान: त्यांनी आपले सर्व महान ग्रंथ मराठी भाषेत लिहिले, जेणेकरून सामान्य जनतेला अध्यात्म समजणे सोपे जाईल.

कपिलधार येथील समाधी

बीड जिल्ह्यातील कपिलधार येथे संत मन्मथ स्वामींची समाधी आहे. हे स्थान आजही भाविकांसाठी मोठे श्रद्धास्थान आहे. दरवर्षी तिथे मोठी यात्रा भरते, जिथे लाखो अनुयायी दर्शनासाठी येतात.

संत मन्मथ स्वामींचे साहित्य हे केवळ धार्मिक नसून ते एक उच्च दर्जाचे तत्त्वज्ञान आहे, ज्याचा अभ्यास आजही मराठी साहित्यात आणि समाजशास्त्रात केला जातो.

‘मराठी पुराणांचे मुकुटमणी’ संत श्रीधर स्वामी

संत श्रीधर स्वामी (इ.स. १६५८-१७२९) हे मराठी साहित्यातील 'मराठी पुराणांचे मुकुटमणी' म्हणून ओळखले जातात. त्यांचे साहित्य आजही महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात आणि घराघरांत मोठ्या भक्तीभावाने वाचले जाते.

जन्म आणि बालपण

- नाव: श्रीधर ब्रह्मानंद नाझरेकर.
- जन्म: इसवी सन १६५८ मध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील नाझरे या गावी झाला.
- पार्श्वभूमी: त्यांचे वडील ब्रह्मानंद हे स्वतः आध्यात्मिक वृत्तीचे होते. श्रीधर स्वामींचे पूर्वज मूळचे देहूचे (पुणे) होते, परंतु त्यांचे वडील नाझरे येथे स्थायिक झाले होते.

आध्यात्मिक गुरु आणि साधना

श्रीधर स्वामींनी पंढरपूर येथे राहून श्रीविठ्ठलाची भक्ती केली. त्यांना त्यांच्या वडिलांकडूनच अध्यात्माचे बाळकडू मिळाले होते. असे मानले जाते की, त्यांना साक्षात समर्थ रामदास स्वामींचे दर्शन झाले होते आणि त्यांच्या आशीर्वादानेच त्यांनी ग्रंथलेखनाला सुरुवात केली. जरी ते समर्थ संप्रदायाचे अनुयायी मानले जात असले, तरी त्यांच्या साहित्यात वारकरी पंथाचा समन्वय दिसून येतो.

प्रमुख ग्रंथसंपदा

श्रीधर स्वामींनी संस्कृतमधील कठीण पुराणे अत्यंत रसाळ आणि सोप्या मराठी ओवीबद्ध भाषेत मांडली. श्रीधर स्वामींनी लिहिलेले ग्रंथ आजही महाराष्ट्रातील घराघरांत वाचले जातात. त्यांचे ग्रंथ रसाळ आणि भक्तीने ओतप्रोत आहेत:

- हरिविजय (१७०२): यात भगवान श्रीकृष्णाच्या लीलांचे वर्णन आहे.
- रामविजय (१७०३): प्रभू रामचंद्रांच्या जीवनावर आधारित हा ग्रंथ अत्यंत लोकप्रिय आहे.
- पांडवप्रताप (१७१२): महाभारतातील कथा श्रीधर स्वामींनी यात मांडल्या आहेत.
- शिवलीलामृत (१७१८): भगवान शंकराची भक्ती सांगणारा हा ग्रंथ आजही श्रावण महिन्यात आणि महाशिवरात्रीला आवर्जून वाचला जातो.
- जैमिनी अश्वमेध: यामध्ये पांडवांच्या अश्वमेध यज्ञाची कथा आहे.

साहित्याची वैशिष्ट्ये

- लोकसंग्रह: त्यांचे ग्रंथ केवळ पंडितांसाठी नसून सामान्य कष्टकरी, वारकरी आणि स्त्रियांनाही सहज समजतील अशा भाषेत आहेत.
- प्रासादिक ओवी: त्यांच्या ओव्या अत्यंत रसाळ आणि नादमय आहेत. वाचताना त्या थेट मनाला भिडतात.
- भक्ती आणि नीती: केवळ कथा सांगणे हा त्यांचा उद्देश नव्हता, तर त्या कथांतून समाजात नीतिमत्ता आणि ईश्वरभक्ती रुजवणे हा त्यांचा मुख्य हेतू होता.
- संस्कृत-मराठी दुवा: ज्या काळात संस्कृत केवळ उच्चवर्णीयांपुरती मर्यादित होती, त्या काळात श्रीधर स्वामींनी "प्राकृत" (मराठी) भाषेत ज्ञानगंगा आणली.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व

आजही महाराष्ट्रातील वारकरी परंपरेत आणि चातुर्मासात त्यांच्या ग्रंथांचे 'पारायण' करण्याची पद्धत आहे. विशेषतः 'शिवलीलामृत' हा ग्रंथ आजही घरोघरी वाचला जातो. त्यांच्या साहित्यामुळे रामायण, महाभारत आणि पुराणांतील नैतिक मूल्ये महाराष्ट्राच्या जनमानसात कायमची कोरली गेली.

समाधी

संत श्रीधर स्वामींनी वयाच्या ७१ व्या वर्षी, इसवी सन १७२९ मध्ये पंढरपूर येथे चंद्रभागेच्या वाळवंटात देह ठेवला. त्यांची समाधी आजही पंढरपूरमध्ये आहे, जिथे अनेक भक्त दर्शनासाठी जातात. श्रीधर स्वामींची 'ओवी' ही ज्ञानेश्वर आणि एकनाथांच्या ओवी परंपरेला आधुनिक काळाशी जोडणारा एक महत्त्वाचा दुवा आहे, हे आपणास त्यांच्या भाषेतील ओघावरून जाणवेल.

निष्ठावान संत बोधलेबुवा

संत बोधलेबुवा (धामणगावकर)(इ.स. १६०४-१६९४) हे वारकरी संप्रदायातील १७ व्या शतकातील एक अत्यंत निष्ठावान आणि चमत्कारी संत म्हणून ओळखले जातात. त्यांचा संबंध थेट जगद्गुरु संत तुकाराम महाराज यांच्या काळाशी आणि सहवासाशी येतो.

परिचय आणि पार्श्वभूमी

- पूर्ण नाव: माणकोजी भानजी जगताप
- गाव: ते सोलापूर जिल्ह्यातील धामणगाव (ता. बार्शी) येथील रहिवासी होते.
- काळ: १७ वे शतक. ते छत्रपती शिवाजी महाराज आणि संत तुकाराम महाराज यांचे समकालीन होते.

संत तुकाराम महाराजांचे शिष्यत्व

बोधलेबुवा हे संत तुकारामांचे परमशिष्य मानले जातात. असे म्हटले जाते की, जेव्हा देहूमध्ये तुकाराम महाराजांनी आपली गाथा इंद्रायणीत बुडवली होती, तेव्हा बोधलेबुवा तिथे उपस्थित होते. तुकारामांच्या वैकुंठगमनानंतर त्यांच्या भक्तीचा वारसा समर्थपणे चालवणाऱ्या संतांमध्ये बोधलेबुवांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते.

विठ्ठल भक्ती आणि कीर्तन परंपरा

- बोधलेबुवा हे उत्तम कीर्तनकार होते. त्यांच्या कीर्तनाला इतकी ओढ होती की, स्वतः विठ्ठल त्यांच्या कीर्तनाला उभे राहत असत, अशी श्रद्धा वारकरी संप्रदायात आहे.

- चमत्कार: त्यांनी धामणगाव येथे विठ्ठलाचे मंदिर उभारले. कथेनुसार, पंढरपूरचा विठ्ठल त्यांच्या भक्तीखातर धामणगावी 'बोधले' रूपाने प्रकट झाला, म्हणून त्यांना 'बोधलेबुवा' असे नाव पडले.

ऐतिहासिक संदर्भ

असे मानले जाते की, छत्रपती शिवाजी महाराज एकदा बोधलेबुवांच्या कीर्तनाला आले होते. बोधलेबुवांनी आपल्या कीर्तनातून शिवरायांना राष्ट्रधर्म आणि भक्तीचा उपदेश केला होता. मराठा इतिहासात आणि वारकरी परंपरेत या भेटीला मोठे महत्त्व दिले जाते.

बोधलेबुवांची परंपरा

धामणगावची 'बोधले घराण्याची' परंपरा आजही अखंडपणे सुरू आहे. या घराण्यात अनेक पिढ्यांपासून थोर कीर्तनकार आणि प्रवचनकार घडत आले आहेत. आजही वारकरी संप्रदायात 'बोधलेबुवांची पालखी' आणि 'धामणगावची वारी' अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.

शिकवण आणि साहित्य

- बोधलेबुवांनी साध्या आणि रसाळ भाषेत अभंग रचना केली आहे.
- "देहाचा विसर पडावा आणि नामात रंगून जावे" हा त्यांच्या भक्तीचा मूळ गाभा होता.
- त्यांनी समाजातील जात-पात विसरून सर्वांना विठ्ठल भक्तीच्या छत्राखाली एकत्र आणण्याचे कार्य केले.

समाधी स्थान

त्यांचे समाधी मंदिर सोलापूर जिल्ह्यातील धामणगाव येथे आहे, जिथे दरवर्षी मोठी यात्रा भरते आणि आजही मोठ्या प्रमाणावर भाविक तिथे दर्शनासाठी जातात.

पेशवेकालीन संत तुकाविप्र

संत तुकाविप्र (इ.स. १७२८ - १७९२) हे वारकरी आणि दत्त संप्रदायाचे एक महान संत आणि कीर्तनकार होते. त्यांचा काळ उत्तर पेशवाईचा मानला जातो. संत नामदेव आणि संत तुकाराम महाराज यांच्या 'शतकोटी अभंग' रचनेचा संकल्प पूर्ण करण्यासाठी संत तुकाविप्र यांचा जन्म झाला, अशी त्यांच्या अनुयायांमध्ये आणि वारकरी संप्रदायात श्रद्धा आहे.

बालपण आणि पार्श्वभूमी

- जन्म: संत तुकाविप्र यांचा जन्म शके १६५० (इ.स. १७२८) मध्ये श्रावण कृष्ण अष्टमी (गोकुळाष्टमी) च्या पवित्र दिवशी झाला.
- अवताराची श्रद्धा: वारकरी संप्रदायात अशी एक कथा आहे की, संत नामदेवांनी शतकोटी (१०० कोटी) अभंग रचण्याची प्रतिज्ञा केली होती. ती अपूर्ण राहिली म्हणून त्यांनी 'तुकाराम' म्हणून दुसरा जन्म घेतला. तरीही ती रचना अपूर्ण राहिल्यामुळे नामदेव-तुकारामांचाच तिसरा अवतार म्हणून 'संत तुकाविप्र' यांनी जन्म घेतला आणि तो संकल्प पूर्ण केला, असे मानले जाते.
- नावामागचा अर्थ: त्यांचे गुरु 'विप्रनाथ स्वामी' हे होते. आपल्या गुरूंप्रती असलेल्या नितांत आदर आणि भक्तीमुळे त्यांनी स्वतःच्या नावासमोर गुरूंचे नाव जोडून 'तुकाविप्र' (तुका + विप्र) असे नाव धारण केले आणि याच नाममुद्रेने अभंग रचना केली.

गुरुपरंपरा

संत तुकाविप्र यांचा आध्यात्मिक वारसा थेट संत एकनाथांशी जोडलेला आहे. त्यांची गुरुपरंपरा दत्त संप्रदायाशी आणि वारकरी संप्रदायाशी जोडलेली असून ती खालीलप्रमाणे सांगितली जाते:

श्री दत्तात्रेय → संत जनार्दन स्वामी → संत एकनाथ → अनंत → विठ्ठल
→ विप्रनाथ स्वामी → संत तुकाविप्र.

विप्रनाथ स्वामी हे संत एकनाथांच्या चुलत घराण्यातील पुतण्याचे चिरंजीव होते.

साहित्य आणि समाजप्रबोधन

- कीर्तनातून जनजागृती: संत तुकाविप्र महाराज हे आपला जन्म केवळ कीर्तनाद्वारे जनजागृती करण्यासाठी झाला आहे, असे मानत असत. त्यांनी आयुष्यभर गावोगावी जाऊन कीर्तनाच्या माध्यमातून भागवत धर्माचा प्रसार केला.
- अभंग रचना: त्यांनी विपुल अभंग रचना केली. त्यांच्या अभंगांमधून विठ्ठलभक्ती, गुरुमहिमा, आणि नामस्मरणाचे महत्त्व प्रकर्षाने जाणवते. त्यांनी आपल्या पूर्वकालीन संतांवर (उदा. संत एकनाथ, भानुदास महाराज) अनेक अभंग रचून त्यांच्याबद्दलचा आदर व्यक्त केला आहे.

पेशव्यांचा आणि राजांचा आदर

संत तुकाविप्र यांचा आध्यात्मिक अधिकार इतका मोठा होता की, सातारचे छत्रपती, तसेच पुण्याचे श्रीमंत नानासाहेब पेशवे आणि भाऊसाहेब पेशवे हे सर्वजण त्यांना अत्यंत मानायचे.

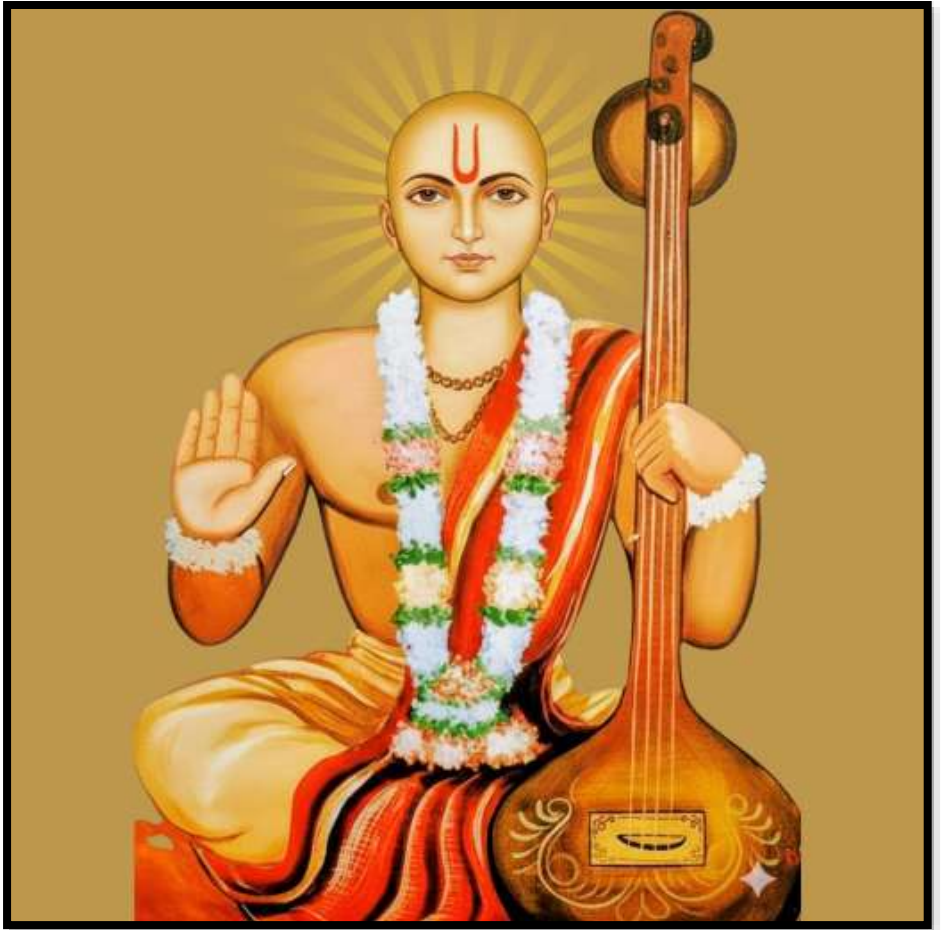
- अनेक मोठे सरदार आणि जहागीरदार त्यांच्या शिष्य मंडळात होते.
- देशावर आणि कोकणात तुकाविप्र महाराजांना अनेक इनामे (जहागिरी) मिळाली होती, परंतु तरीही ते अत्यंत विरक्त वृत्तीने (कोणताही भौतिक मोह न ठेवता) आपले जीवन जगत होते.

मठ आणि समाधी

संत तुकाविप्र महाराजांनी आध्यात्मिक कार्यासाठी आणि भक्तीच्या प्रसारासाठी वेगवेगळ्या ठिकाणी मठांची स्थापना केली.

- मठांची ठिकाणे: ब्रह्मपुरी व नांदगाव (जि. सातारा), अंजनवती व गोंदी (जि. बीड) आणि पंढरपूर (जि. सोलापूर). पंढरपूर येथे त्यांनी संत नामदेव, तुकाराम आणि तुकाविप्र यांचे प्रतीक म्हणून एकमुखी दत्तमंदिराची स्थापना केली होती.
- समाधी: संत तुकाविप्र महाराज आणि त्यांचे गुरु विप्रनाथ स्वामी यांची संजीवन समाधी बीड जिल्ह्यातील अंजनवती या गावी आहे.

संत साहित्याच्या परंपरेत संत तुकाविप्र यांचे अभंग आणि त्यांचे जीवनकार्य हे अठराव्या शतकातील समाजाला दिशा देणारे एक महत्त्वाचे पर्व मानले जाते.

'संत चरित्रकार' संत महिपती

संत महिपती (इ.स. १७१५ - १७९०) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण संत, चरित्रकार आणि कवी होते. महाराष्ट्रातील शेकडो संतांची चरित्रे आणि त्यांच्या कथा लिहून, ती जनमानसापर्यंत पोहोचवण्याचे ऐतिहासिक कार्य त्यांनी केले. म्हणूनच त्यांना 'संतांचे चरित्रकार' म्हणून ओळखले जाते. संत महिपती यांनी महाराष्ट्रातील १६८ आणि महाराष्ट्राबाहेरील ११६ संतांची चरित्रे प्राकृत मराठी भाषेतून लिहून अभिजात मराठीचे भांडार समृद्ध केले आहे.

संत महिपतींचे कार्य हे एक प्रकारचे 'ऐतिहासिक आणि वाङ्मयीन दस्तऐवजीकरण' आहे.

बालपण आणि पार्श्वभूमी

- जन्म: संत महिपतींचा जन्म अहमदनगर जिल्ह्यातील राहूरी तालुक्यातील ताहराबाद येथे शके १६३७ (इ.स. १७१५) मध्ये झाला.
- मूळ नाव: महिपती दादोपंत कांबळे (ताहराबादकर).
- व्यवसाय: ते ताहराबाद गावचे 'कुलकर्णी' (गावचा महसूल अधिकारी) होते. तसेच ते मोगल दरबारी एका उच्च पदावर कार्यरत होते.

विरक्तीचा प्रसंग

महिपती महाराजांच्या आयुष्यात एक असा प्रसंग घडला ज्यामुळे त्यांनी राजकारण आणि नोकरी सोडून स्वतःला पूर्णपणे परमार्थात झोकून दिले.

- एकदा मोगल बादशहाच्या दरबारात महत्त्वाचे काम असताना महिपती महाराज आपल्या नित्य उपासनेत मग्न होते. बादशहाच्या शिपायाने त्यांना कामासाठी बोलावले, तेव्हा त्यांना साक्षात विठ्ठलाचा दृष्टान्त झाला.
- त्या क्षणी त्यांनी आपली लेखणी (कलम) देवाच्या चरणी ठेवली आणि शपथ घेतली की, "यापुढे ही लेखणी फक्त संतांचे गुणगान गाण्यासाठी चालेल, मानवाच्या चाकरीसाठी नाही."

प्रमुख ग्रंथसंपदा (चरित्र वाङ्मय)

संत महिपतींनी अतिशय परिश्रमाने महाराष्ट्रातील आणि भारतातील विविध प्रांतांतील संतांची माहिती गोळा केली आणि ती ओवीबद्ध स्वरूपात लिहिली. त्यांचे प्रमुख ग्रंथ खालीलप्रमाणे आहेत:

- भक्तविजय: यात त्यांनी उत्तर आणि दक्षिण भारतातील अनेक महान संतांची चरित्रे लिहिली आहेत.
- संतविजय: यात प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील संतांच्या जीवनातील प्रसंगांचे वर्णन आहे.
- भक्तलीलामृत: हा ग्रंथही संतांच्या कथांनी ओथंबलेला आहे.
- संतलीलामृत: यात विविध संतांच्या चमत्कारांमागील आध्यात्मिक अर्थ स्पष्ट केला आहे.
- पंढरी माहात्म्य: पंढरपूर आणि विठ्ठलाचे महत्त्व सांगणारा हा ग्रंथ आहे.

साहित्याचे ऐतिहासिक महत्त्व

महिपतींचे कार्य अतिशय मोलाचे आहे.

- त्यांनी संतांच्या केवळ दंतकथा लिहिल्या नाहीत, तर तत्कालीन समाजातील सांस्कृतिक संदर्भ जतन केले.
- त्यांच्या साहित्यामुळेच आज आपल्याला १३ व्या शतकापासून ते १७ व्या शतकापर्यंतच्या अनेक संतांची नावे आणि त्यांची माहिती उपलब्ध आहे.
- त्यांनी वापरलेली मराठी भाषा ही १८ व्या शतकातील प्रौढ आणि रसाळ मराठीचे उत्तम उदाहरण आहे.

समाधी

संत महिपतींनी शके १७१२ (इ.स. १७९०) मध्ये ताहराबाद (जि. अहमदनगर) येथे संजीवन समाधी घेतली. आजही ताहराबाद हे वारकरी संप्रदायाचे एक मोठे केंद्र मानले जाते.

संत महिपतींनी संतांच्या आयुष्यातील चमत्कारांपेक्षा त्यांच्या 'माणुसकीच्या' आणि 'भक्तीच्या' मूल्यांवर अधिक भर दिला आहे.

राजकारणधुरंधर संत ब्रह्मोदरस्वामी

संत ब्रह्मोदरस्वामी (इ.स. १६४९ - १७४९) हे अठराव्या शतकातील महाराष्ट्रातील एक अत्यंत प्रभावशाली, राजकारणधुरंधर आणि चमत्कारी संत म्हणून ओळखले जातात. ते केवळ आध्यात्मिक गुरूच नव्हते, तर छत्रपती शाहू महाराज, पेशवे बाजीराव आणि कान्होजी आंग्रे यांचे राजकीय सल्लागार व मार्गदर्शकही होते. त्यांनी केवळ आध्यात्मिक क्षेत्रातच नाही, तर मराठा साम्राज्याच्या राजकारणात आणि समाजकारणातही महत्त्वाची भूमिका बजावली होती.

ब्रह्मोदरस्वामी हे 'संत आणि राजसत्ता' यांच्यातील समन्वयाचे एक अत्यंत महत्त्वाचे केंद्र आहेत.

बालपण आणि पार्श्वभूमी

- जन्म: त्यांचा जन्म शके १५७१ (इ.स. १६४९) मध्ये वऱ्हाडातील (विदर्भ) दुधोडी या गावी झाला.
- मूळ नाव: विष्णू निर्मळ (विष्णुभट्ट).
- बालपण: लहानपणीच आई-वडिलांचे छत्र हरपल्यामुळे ते काशीला गेले. तिथे त्यांनी शास्त्रांचा सखोल अभ्यास केला आणि संन्यास दीक्षा घेऊन 'ब्रह्मोदरस्वामी' हे नाव धारण केले.

कोकणातील वास्तव्य आणि कार्यक्षेत्र

- परशुराम (चिपळूण): स्वामींनी कोकणातील चिपळूणजवळील परशुराम हे आपले मुख्य कार्यस्थान बनवले. तेथे त्यांनी परशुराम मंदिराचा जीर्णोद्धार केला.
- धावडशी (सातारा): पुढे कोकणातील हबशी (जंजिरेकर) यांच्या त्रासामुळे ते सातारा जवळील धावडशी येथे स्थायिक झाले. आजही धावडशी हे त्यांच्या कार्याचे मुख्य केंद्र मानले जाते.

राजकीय प्रभाव आणि मुत्सद्देगिरी

ब्रह्मेन्द्रस्वामी हे तत्कालीन मराठा साम्राज्यातील एक अत्यंत वजनदार व्यक्तिमत्त्व होते:

- पेशव्यांचे मार्गदर्शक: थोरले बाजीराव पेशवे आणि चिमाजी अप्पा हे स्वामींचे निस्सीम भक्त होते. वसईच्या मोहिमेच्या वेळी आणि जंजिऱ्याच्या मोहिमेत स्वामींनी मराठ्यांना दिलेला आशीर्वाद आणि केलेली रसद पुरवठ्याची मदत ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाची आहे.
- छत्रपती शाहू महाराजांचे आदरस्थान: शाहू महाराज स्वामींचा सल्ला अनेक राजकीय प्रकरणांत घेत असत.
- पत्रव्यवहार: स्वामींचा तत्कालीन राज्यकर्त्यांशी झालेला पत्रव्यवहार हा 'ब्रह्मेन्द्रस्वामी धावडशीकर यांचे चरित्र आणि पत्रव्यवहार' या नावाने प्रसिद्ध आहे. हा पत्रव्यवहार इतिहास संशोधनासाठी एक मोठा दस्तऐवज आहे.

सामाजिक आणि धार्मिक कार्य

- स्वामींनी अनेक मंदिरांचा जीर्णोद्धार केला, विहिरी खोदल्या आणि अन्नछत्रे सुरू केली.
- त्यांची राहणी अत्यंत साधी पण करारी होती. अन्याय करणाऱ्या राज्यकर्त्यांना ते परखडपणे बोलत असत.

साहित्यिक आणि ऐतिहासिक महत्त्व

ब्रह्मोद्दरस्वामींच्या पत्रव्यवहारातील भाषा अभ्यासनीय आहे. ब्रह्मोद्दरस्वामींचा ऐतिहासिक पत्रव्यवहार आजही उपलब्ध आहे, ज्यातून त्या काळातील राजकीय आणि सामाजिक स्थितीवर प्रकाश पडतो.

ब्रह्मोद्दरस्वामींची समाधी धावडशी (सातारा) येथे आहे. हे स्थान आजही भाविकांसाठी आणि इतिहासप्रेमींसाठी एक महत्त्वाचे केंद्र आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, ब्रह्मोद्दरस्वामी हे वारकरी किंवा इतर संप्रदायांप्रमाणे केवळ विरक्त संत नव्हते, तर 'राष्ट्रगुरु' या संकल्पनेत बसणारे आणि स्वराज्याच्या हितासाठी झटणारे एक महान विभूती होते.

क्रांतिकारी संत सेवालाल

संत सेवालाल महाराज (इ.स. १७३९ - १८०६) हे भारतातील बंजारा (गोर बंजारा) समाजाचे महान संत, थोर समाजसुधारक, क्रांतीकारक आणि आध्यात्मिक गुरू होते. अठराव्या शतकातील अत्यंत प्रक्षुब्ध काळात भटक्या विमुक्त समाजाला एकत्र करून त्यांच्यात आत्मसन्मान, शिक्षण आणि अंधश्रद्धा निर्मूलनाची ज्योत पेटवण्याचे ऐतिहासिक कार्य त्यांनी केले.

सामाजिक चळवळींच्या आणि भाषिक इतिहासाच्या अनुसंधानामध्ये संत सेवालाल महाराजांच्या कार्याला अत्यंत मोठे मूल्य आहे.

बालपण आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी

- जन्म: संत सेवालाल महाराजांचा जन्म १५ फेब्रुवारी १७३९ रोजी कर्नाटकातील शिमोगा जिल्ह्यातील सुरगोंडनकोप्पा या गावी झाला.
- आई-वडील: त्यांच्या वडिलांचे नाव भीमा नायक आणि आईचे नाव धर्मणी याडी (धर्मणी माता) होते.
- समाज: त्यांचा जन्म गोर बंजारा समाजात झाला. हा समाज प्रामुख्याने व्यापार (बैलगाड्यांवरून माल वाहून नेणे) करणारा आणि सतत भ्रमंती करणारा समाज होता. भीमा नायक हे एका मोठ्या तांड्याचे (बंजारा वस्तीचे) प्रमुख होते.
- उपासना: संत सेवालाल महाराज हे जगदंबेचे (भवानी मातेचे) निस्सीम भक्त होते. त्यांनी आयुष्यभर ब्रह्मचर्याचे पालन केले.

समाजप्रबोधन आणि क्रांतिकारी विचार

संत सेवालाल महाराज हे केवळ भक्तीपुरते मर्यादित राहिले नाहीत, तर त्यांनी आपल्या समाजातील अनिष्ट प्रथांवर अत्यंत कठोर शब्दांत प्रहार केले आणि समाजाला प्रगतीचा मार्ग दाखवला:

- अंधश्रद्धा आणि बळी प्रथेला विरोध: तत्कालीन समाजात जगदंबेला प्रसन्न करण्यासाठी प्राण्यांचा (बोकडाचा) बळी देण्याची प्रथा होती. सेवालाल महाराजांनी या क्रूर प्रथेला कडाडून विरोध केला आणि "जगदंबा प्राण्यांच्या रक्ताची नव्हे, तर शुद्ध भक्तीची भुकेली आहे," हा अहिंसेचा संदेश दिला.
- व्यसनमुक्ती: समाजाची प्रगती साधायची असेल, तर व्यसनांपासून दूर राहिले पाहिजे, हा विचार त्यांनी तांड्या-तांड्यांवर जाऊन रुजवला.
- निसर्ग आणि पर्यावरण रक्षण: बंजारा समाज हा कायम जंगलात आणि निसर्गाच्या सानिध्यात राहणारा समाज आहे. सेवालाल महाराजांनी "रूख-झाडं काटोमती" (झाडे तोडू नका) आणि प्राण्यांची हत्या करू नका, असा स्पष्ट उपदेश केला. त्यांचा हा विचार आजच्या काळातील पर्यावरण संवर्धनाशी तंतोतंत जुळतो.
- स्त्री सन्मान: स्त्रियांना समाजात आदराचे आणि बरोबरीचे स्थान दिले पाहिजे, यावर त्यांचा मोठा कटाक्ष होता.

भाषिक आणि सांस्कृतिक योगदान ('गोरबोली' भाषा)

भाषिक आणि सांस्कृतिक अभ्यासाच्या दृष्टीने संत सेवालाल महाराजांचे एक अत्यंत महत्त्वाचे योगदान म्हणजे त्यांची शिकवण.

- त्यांची सर्व शिकवण आणि उपदेश हा बंजारा समाजाची मातृभाषा असलेल्या 'गोरबोली' (बंजारा भाषा) या भाषेत आहे.
- त्यांनी दिलेले अनेक नियम आणि विचार हे गोरबोली भाषेतील म्हणी, लोकगीते आणि मौखिक परंपरेच्या माध्यमातून आजही बंजारा समाजात जिवंत आहेत. या मौखिक परंपरेने बंजारा समाजाची भाषिक ओळख आणि सांस्कृतिक वेगळेपण शेकडो वर्षे टिकवून ठेवले आहे.

ब्रिटिशांशी आणि निजामाशी संघर्ष

संत सेवालाल महाराज हे केवळ आध्यात्मिक गुरू नव्हते, तर ते अन्यायाविरुद्ध लढणारे एक योद्धेही होते.

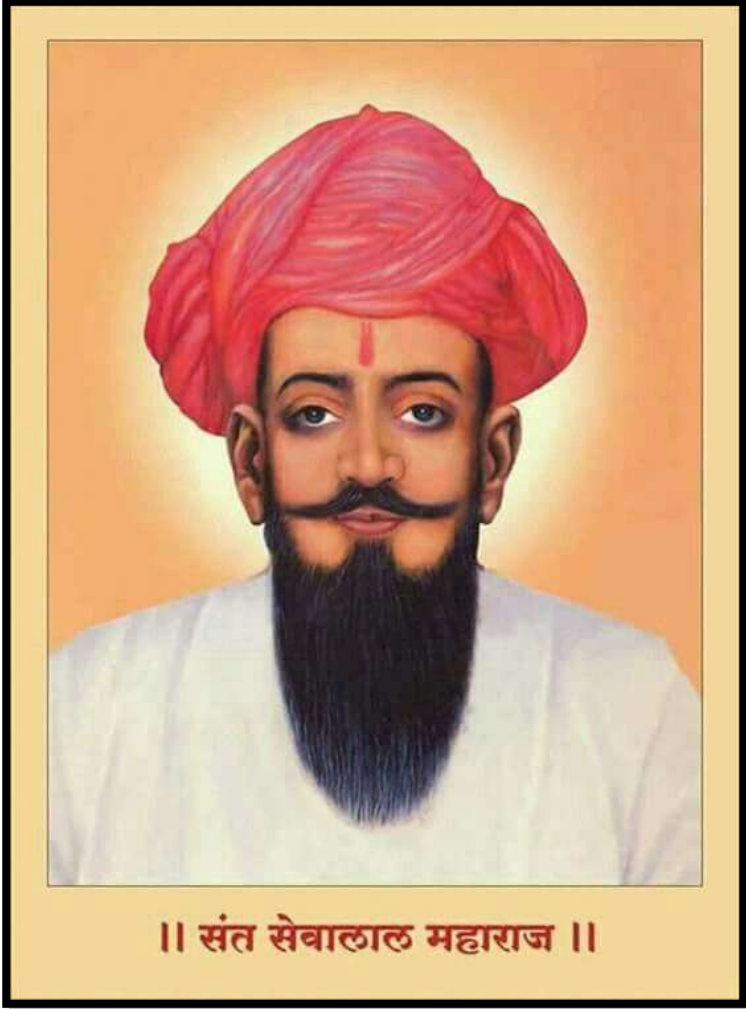
- बंजारा समाजाच्या व्यापारावर आणि स्वातंत्र्यावर जेव्हा ब्रिटिशांनी आणि स्थानिक निजामांनी निर्बंध लादण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा सेवालाल महाराजांनी समाजाला संघटित करून त्यांच्या अन्यायकारक धोरणांना प्रखर विरोध दर्शवला. त्यांनी आपल्या समाजाला स्वाभिमानाने जगण्याची शिकवण दिली.

समाधी आणि 'पोहरादेवी' (बंजारा समाजाची काशी)

संपूर्ण भारतभर भ्रमंती करून समाजाला संघटित केल्यानंतर संत सेवालाल महाराजांनी महाराष्ट्रातील वाशिम जिल्ह्यातील पोहरादेवी येथे शके १७२८ (इ.स. १८०६) च्या सुमारास समाधी घेतली.

आज पोहरादेवी हे संपूर्ण भारतातील पाच कोटींहून अधिक बंजारा बांधवांचे सर्वोच्च आणि अत्यंत पवित्र असे तीर्थक्षेत्र मानले जाते, ज्याला 'बंजारा समाजाची काशी' असेही म्हटले जाते. दरवर्षी रामनवमीच्या काळात पोहरादेवी

येथे संत सेवालाल महाराजांच्या दर्शनासाठी देशभरातून लाखो भाविक एकत्र येतात. तत्कालीन भटक्या समाजाला एकमुखी संघटित करून त्यांना नैतिकतेचा आणि समतेचा मार्ग दाखवणारे संत सेवालाल महाराज हे खऱ्या अर्थाने एक युगपुरुष होते.

लोकसंत पाटील बाबा

संत पाटील बाबा (मूळ नाव: पाटील बुवा रखमाजी उगले)(इ.स. १८०५-१९००) हे महाराष्ट्रातील, विशेषतः नाशिक जिल्ह्यातील वारकरी संप्रदायातील एक अत्यंत थोर आणि वंदनीय संत होते. १८ व्या आणि १९ व्या शतकात नाशिक जिल्ह्यात वारकरी संप्रदायाची मुहूर्तमेढ रोवण्यात आणि अंधश्रद्धा निर्मूलनात त्यांचे मोलाचे योगदान आहे. संत निवृत्तीनाथ महाराजांच्या समाधीचा शोध घेण्याचे महान कार्य संत पाटील बाबांनी केले.

बालपण आणि जन्मस्थान

- मूळ नाव: संत पाटील बाबांचे मूळ नाव 'पाटील बुवा रखमाजी उगले' असे होते, परंतु लोक त्यांना आदराने 'पाटीलबाबा' याच नावाने ओळखत असत.
- कर्मभूमी: नाशिक जिल्ह्यातील दिंडोरी तालुक्यातील जोपुळ हे गाव त्यांची जन्मभूमी आणि कर्मभूमी आहे.
- अध्यात्मिक आवड: त्यांना लहानपणापासूनच अध्यात्माची आणि परमार्थाची मोठी आवड होती. असे सांगितले जाते की, ते लहान असताना त्यांचे वडील ओव्या म्हणत असत, तेव्हा लहानग्या पाटील बाबांनी त्या ओव्यांमधील चुका सुधारून सांगितल्या होत्या. यातूनच त्यांच्यातील अलौकिक प्रज्ञेची प्रचिती येते.

मुख्य कार्ये आणि वारकरी संप्रदायातील योगदान

संत पाटील बाबांनी आपले संपूर्ण आयुष्य समाजाच्या कल्याणासाठी आणि वारकरी संप्रदायाच्या प्रसारासाठी वेचले:

१. वारकरी संप्रदायाचा प्रसार: तत्कालीन समाजात मोठ्या प्रमाणावर असलेली अंधश्रद्धा मोडीत काढून त्यांनी दिंडोरी तालुक्यात आणि नाशिक परिसरात वारकरी संप्रदाय रुजवला. अठरापगड जाती-धर्माच्या लोकांना एकत्र करून त्यांनी समानतेचा संदेश दिला आणि अनेकांच्या गळ्यात तुळशीची माळ घालून त्यांना पांडुरंगाच्या भक्तीला लावले.

२. अखंड हरिनाम सप्ताह (१८४२): संत पाटील बाबांनी इ.स. १८४२ मध्ये जोपुळ गावी 'अखंड हरिनाम सप्ताह' सुरू केला. त्याकाळी सार्वजनिक गणेशोत्सव किंवा इतर सार्वजनिक उत्सव फारसे होत नसत. त्यामुळे जोपुळच्या या हरिनाम सप्ताहाला तब्बल पावणेदोनशे वर्षांची एक अत्यंत प्राचीन आणि अखंडित परंपरा लाभली आहे.

संत निवृत्तीनाथांच्या समाधीचा शोध आणि पौष वारी

संत पाटील बाबांचे वारकरी संप्रदायातील सर्वात मोठे आणि ऐतिहासिक कार्य म्हणजे संत निवृत्तीनाथांच्या समाधीचा शोध होय.

- समाधीचा शोध: त्र्यंबकेश्वर येथे ब्रह्मगिरीच्या पायथ्याशी असलेल्या संत निवृत्तीनाथ महाराजांच्या समाधीचा शोध संत पाटील बाबा आणि वै. गंगागिरीजी महाराज यांनी मिळून घेतला, असे मानले जाते. त्यामुळे त्यांना 'संत निवृत्तीनाथ महाराज समाधी शोधक' म्हणूनही गौरवले जाते.
- पहिले मंदिर: सुमारे २०० वर्षांपूर्वी संत पाटील बाबांनीच त्र्यंबकेश्वर येथे निवृत्तीनाथांच्या समाधीवर एक छोटेखानी मंदिर बांधले होते.
- पौष वारीची सुरुवात: संत पाटील बाबांनीच जोपुळ ते त्र्यंबकेश्वर अशी पायी वारी सुरू केली. हीच वारी आज संपूर्ण महाराष्ट्रात 'पौष वारी' (त्र्यंबकेश्वरची वारी) म्हणून प्रसिद्ध आहे, ज्यात लाखो वारकरी सहभागी होतात.

इतर मंदिरे आणि सहवास

- चांगदेव मंदिर उभारणी: अहमदनगर जिल्ह्यातील नेवासा तालुक्यातील पुणतांबे येथे असलेल्या महान 'संत चांगदेव महाराज' यांच्या मंदिराची उभारणी केदारबाबा कराडकर, वै. दादा महाराज आणि जोपुळचे संत पाटीलबाबा यांनी सर्वानी मिळून केली.
- संतांचा सहवास: संत पाटील बाबांचा वारकरी संप्रदायातील थोर संत 'वै. ह.भ.प. सद्गुरू जोग महाराज' यांच्याशी अत्यंत निकटचा संबंध होता.

समाधी आणि स्मारक

संत पाटील बाबांनी आपले अवतारकार्य पूर्ण करून समाधी घेतल्यानंतर, जोपुळच्या ग्रामस्थांनी तिथेच त्यांची समाधी उभारली. आज जोपुळ हे वारकरी संप्रदायाचे एक प्रमुख आणि प्रेक्षणीय तीर्थक्षेत्र बनले आहे. अलिकडच्या काळात (२०२२ नंतर) जोपुळ ग्रामस्थांनी संत निवृत्तीनाथ मंदिराच्या धर्तीवर संत पाटील बाबांच्या समाधीवर भव्य असे दगडी मंदिर उभारण्याचे काम हाती घेतले आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, नाशिक जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात भक्तीची, ज्ञानाची आणि सामाजिक समतेची ज्योत तेवत ठेवणारे संत पाटील बाबा हे एक महान लोकसंत होते.

प्रभावशाली संत केदारी महाराज

संत केदारी महाराज (केदारबाबा कराडकर)(इ.स. १७२०-१७८०) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील १८ व्या-१९ व्या शतकातील एक अत्यंत वंदनीय आणि प्रभावशाली संत होते. नाशिक आणि अहमदनगर जिल्ह्यांत वारकरी संप्रदायाचे कार्य विस्तारण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. विशेषतः जोपुळचे संत पाटील बाबा आणि पुणतांब्याचे गंगागिरीजी महाराज यांचे ते समकालीन व आध्यात्मिक सहचर होते.

पार्श्वभूमी आणि कार्यक्षेत्र

- मूळ: त्यांचे मूळ गाव कराड (जि. सातारा) असल्याचे मानले जाते, म्हणून त्यांना 'कराडकर' असेही म्हणतात. परंतु, त्यांचे मुख्य कार्य नाशिक आणि नगर जिल्ह्यांच्या सीमावर्ती भागात झाले.
- परंपरा: ते नाथ पंथाच्या आणि वारकरी संप्रदायाच्या संस्कारात वाढलेले एक विरक्त साधू होते. त्यांचे राहणीमान अत्यंत साधे आणि विचार अत्यंत प्रगल्भ होते.

संत चांगदेव महाराज मंदिर उभारणी (पुणतांबे)

संत केदारी महाराजांचे सर्वात मोठे ऐतिहासिक कार्य म्हणजे अहमदनगर जिल्ह्यातील पुणतांबे येथे गोदावरी काठी असलेल्या संत चांगदेव महाराजांच्या समाधी मंदिराचा जीर्णोद्धार आणि मंदिर उभारणी.

- केदारी महाराज, जोपुळचे पाटील बाबा आणि वै. दादा महाराज या त्रिमूर्तींनी लोकसहभागातून आणि श्रमातून चांगदेव महाराजांचे भव्य मंदिर उभे केले.

- पुणतांबे येथील आध्यात्मिक वातावरणाला ऊर्जितावस्था प्राप्त करून देण्यात केदारी महाराजांचा मोठा वाटा आहे.

संत पाटील बाबांशी ऋणानुबंध

संत पाटील बाबा (जोपुळकर) आणि केदारी महाराज यांचे नाते गुरु-शिष्यासारखे आणि अत्यंत स्नेहाचे होते.

- नाशिक जिल्ह्यातील दिंडोरी आणि निफाड तालुक्यात त्यांनी एकत्र प्रवास करून गावोगावी कीर्तन-प्रवचनाच्या माध्यमातून व्यसनमुक्ती आणि नामस्मरणाचा प्रसार केला.
- जोपुळचा अखंड हरिनाम सप्ताह यशस्वी करण्यासाठी केदारी महाराजांचे मार्गदर्शन आणि उपस्थिती मोलाची ठरली होती.

त्र्यंबकेश्वर वारी आणि निवृत्तीनाथ भक्ती

संत निवृत्तीनाथ महाराजांच्या समाधीचा शोध लागल्यानंतर, त्र्यंबकेश्वरची पौष वारी शिस्तबद्ध पद्धतीने सुरू करण्यात केदारी महाराजांनी पाटील बाबांना मोलाचे सहकार्य केले. आजही त्र्यंबकेश्वरला पौष वारीच्या वेळी या संतांच्या पालख्यांचे आणि दिंड्यांचे दर्शन घेण्यासाठी भाविक गर्दी करतात.

व्यक्तिमत्त्व आणि उपदेश

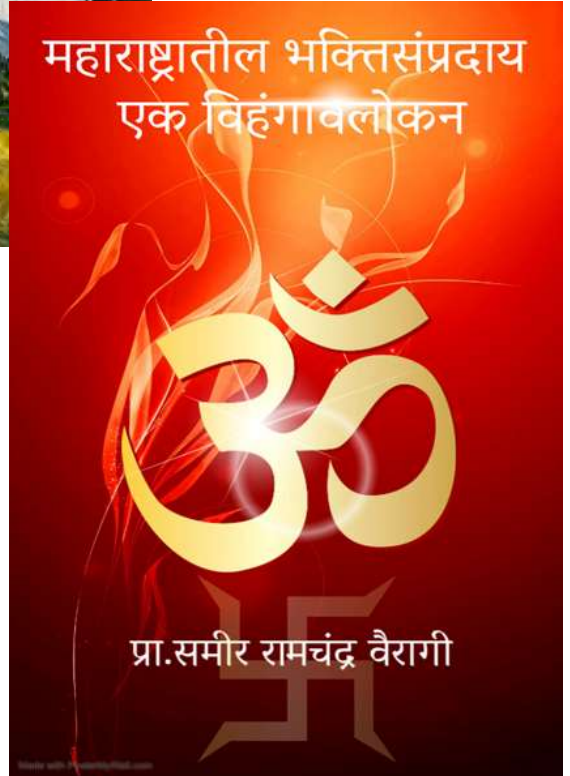
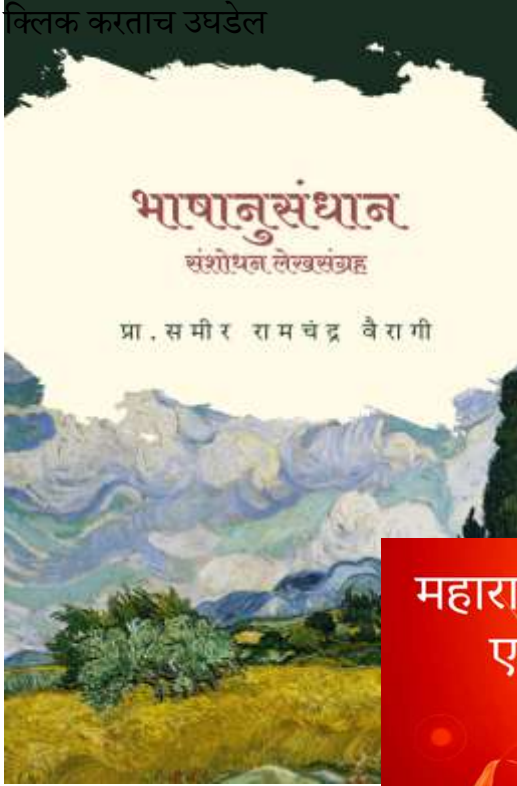
- केदारी महाराज हे त्यांच्या वाणीतील गोडवा आणि स्पष्टवक्तेपणासाठी ओळखले जात.
- त्यांनी समाजातील भेदाभेद विसरून "माणुसकी" हाच खरा धर्म असल्याचे सांगितले.

- वारकरी संप्रदायाची शिस्त आणि नियमावली पाळण्याबाबत ते अत्यंत आग्रही असत.

नाशिक जिल्ह्याच्या आध्यात्मिक इतिहासात आणि विशेषतः 'निवृत्तीनाथ-चांगदेव' या दोन संतांच्या समाधी स्थळांना जोडणाऱ्या दुव्यामध्ये संत केदारी महाराजांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते.

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी यांचे ई साहित्यवरील पहिले पुस्तक

लेखक परिचय

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

- नाव : प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी
- व्यवसाय : सहायक प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख (मराठी), राजपत्रित अधिकारी (म.शि.से.), गट -अ, महाराष्ट्र शासनाचे इस्माईल युसुफ महाविद्यालय, जोगेश्वरी(पूर्व), मुंबई - ६०.
- शिक्षण : एम.ए., बी.एड., एम.फिल., नेट (जेआरएफ), सेट,
- इतर : वृत्तपत्रपदविका, भगवद्गीता पदविका, मोडी शैक्षणिक लिपी प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम, भारतीय ज्ञान परंपरा प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम

